

INHOUD

VOORWOORD

1 INLEIDING

- 1.1 Projectgegevens
- 1.2 Beschrijving van de vindplaats
- 1.3 Vooronderzoek
- 1.4 Onderzoeksvragen
- 1.5 Onderzoeksstrategie
- 1.6 Periodisering van de vindplaats

2 BODEMKUNDE

3 HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK

- 3.1 Inleiding
- 3.2 Werkwijze
- 3.3 Resultaten
 - 3.3.1 Periode 1: Deventer landweer (1375-1425)
 - 3.3.2 Periode 2: Het houten tolhuis (1425-1495)
 - 3.3.3 Periode 3: Een stenen tolhuis (1495-1578)
 - 3.3.4 Periode 4: Landelijke bewoning (1600-heden)

4 HISTORISCHE BRONNEN

- 4.1 De waterstaatkundige situatie in de dertiende en veertiende eeuw
- 4.2 De Deventer landweer
 - 4.2.1 Inleiding
 - 4.2.2 Onderzoek naar landweren
 - 4.2.3 De Deventer stadslandweer
 - 4.2.4 De Overijsselse landweer
- 4.3 Het leprozenhuis St. Jurriën en de tolkamer
- 4.4 De Snipperlingsdijk tussen 1600 en 2000

5 KERAMISCH ONDERZOEK

- 5.1 Onderzoeksmethodiek
- 5.2 Vaatwerk en overige keramiek
 - 5.2.1 Wal van de landweer en ingravingsleuf van de palissade
 - 5.2.2 Vulling van de gracht aan de stadszijde
 - 5.2.3 Vulling van de greppel aan de stadszijde
 - 5.2.4 Vulling van de gracht aan de zijde van Colmschate
 - 5.2.5 Ophoging van de terp boven op de wal
 - 5.2.6 Ingravingen poeren van het tolhuis/de herberg
 - 5.2.7 Vloerniveau en brandlaag van het tolhuis/de herberg
 - 5.2.8 Vulling van de koelput stenen fase tolhuis
- 5.3 Pijpaarden beeldjes

6 NATUURSTEEN

- 6.1 Gebruiksvoorwerpen
- 6.2 Bouwfragmenten

7 METAAL

7.1 Munten

7.1.1 Munten aanleg

7.1.2 Munten uit sporen

7.2 Overig metaal

8 GLAS

8.1 Gebruiksglas

8.2 Vensterglas

9 ARCHEOZOÖLOGIE

10 SYNTHESE

LITERATUUR

COLOFON

Legenda afb. 18

BIJLAGE (afb. 18)

VOORWOORD

Bij de verbreding van de weg van Deventer naar Colmschate zou het terrein ter plekke tot op grote diepte verstoord worden. Daarom heeft voorafgaand aan de bouwwerkzaamheden tussen 20 juni en 28 juli 2000 langs de Snipperlingsdijk archeologisch onderzoek plaatsgevonden. Wij willen hier in het bijzonder de 'Projectgroep de As' bedanken voor het mogelijk maken van het onderzoek.

Daarnaast willen wij hier iedereen bedanken die meegewerkt heeft aan de opgraving en de uitwerking daarvan. We denken hierbij vooral aan de mensen die een groot deel van de tijd bij de opgraving betrokken waren: Hans Ringenier, Jeroen Vaars en Marcel van Dasselaar. Verder gaat onze dank uit naar de leden van de NJBG en de studenten van de Hogeschool IJsselland die enkele weken het team kwamen versterken. Ook Piet Nap, Piet Floors, Theo Kalter en Liz Taroenodikromo die de vondsten gewassen, genummerd en getekend hebben, willen wij hier bedanken voor hun inzet.



Afb. 1
Ligging van Deventer en
Snipperlingsdijk binnen
Nederland.

I INLEIDING

I.1 Projectgegevens

Gemeente Deventer-projectnummer:	207
Gemeente Deventer-projectnaam:	Snipperlingsdijk
Centrumcoördinaten:	X: 209.500 tot 209.750, Y: 474.000 tot 474.200
Kadasternummer:	685, 649, 167

I.2 Beschrijving van de vindplaats

Het onderzoeksgebied wordt in het noorden begrensd door de Snipperlingsdijk. In het zuiden vormt het Overijssels Kanaal de grens. In het westen eindigt het onderzoeksgebied waar het Overijssels Kanaal en de Snipperlingsdijk samenkomen. Aan de oostzijde wordt de onderzoekslocatie begrensd door het terrein van bouwmaterialenhandel Klosters, dat op zijn beurt door de noordtak van het Overijssels Kanaal afgesloten wordt. Alle bebouwing op de onderzoekslocatie was in de jaren voorafgaande aan het onderzoek reeds gesloopt en het grondgebruik op het hele terrein bestond uit grasland.

Het betreft hier de percelen:

-Zuidzijde weg: 685 en 649.

Ook aan de noordkant van de Snipperlingsdijk bij de brug over het Overijssels Kanaal heeft onderzoek plaatsgevonden.

-Noordzijde weg: 167.

I.3 Vooronderzoek

Voorafgaand aan het onderzoek was reeds een AAI (Algemene Archeologische Inventarisatie) uitgevoerd.¹ Bij dit bureauonderzoek kwam duidelijk naar voren dat deze locatie een rijke historie kende. Vooral tussen het einde van de veertiende eeuw en 1578 maakte het gebied belangrijke ontwikkelingen door. Centraal in deze ontwikkelingen stond de bouw van een pesthuis. In 1999 zijn door IBID (Instituut voor Bouwhistorische Inventarisatie en Documentatie), in opdracht van de gemeente Deventer, een historisch onderzoek en een archeologische prospectie uitgevoerd naar de locatie van het pesthuis. Uit dit historisch onderzoek kwam onder andere naar voren dat tegenover het pesthuis aan de andere zijde van de dijk een tolkamer lag.²

Hoewel de onderzoekslocatie een rijk verleden kent, waren de verwachtingen vooraf niet al te hoog gespannen. Op de hoge droge delen van het terrein hebben, tot in de laatste decennia van de vorige eeuw, een aantal huizen gestaan. Verwacht werd dat bij het slopen van deze huizen en de verbreding van de dijk, ten behoeve van een fietspad, veel resten verloren waren gegaan. Uiteindelijk bleken de meeste verstoringen heel ondiep te zijn. De resten uit de periode tussen het einde van de veertiende eeuw en het eind van de zestiende eeuw waren dan ook grotendeels intact in de bodem aanwezig.

I.4 Onderzoeksvragen

In de eerste plaats was het de bedoeling om meer te weten te komen over de

¹ Bartels, 2000.

² Bloemink, 1999, 4.

infrastructurele en waterstaatkundige geschiedenis van de Snipperlingsdijk. Het fietspad langs de dijk is echter pas aan het einde van de twintigste eeuw aangelegd, waarbij de dijk verder verbreed is. In de putten waren daardoor alleen delen van het ophogingspakket van deze verbreding zichtbaar. De oude dijk was veel smaller en de resten van deze dijk liggen dan ook onder de voormalige weg. In de tweede plaats bood het project de mogelijkheid om meer inzicht te krijgen in de ontwikkelingsgeschiedenis van de omgeving. Hierbij lag de nadruk op de bewoningsgeschiedenis langs de dijk, op de grens van het gebied van de stad Deventer. Op basis van de informatie uit dit project kon worden voorspeld in hoeverre de resten van het pesthuis aan de andere zijde van de dijk nog intact zouden kunnen zijn.

1.5 Onderzoeksstrategie

In de planning viel het onderzoek aan de Snipperlingsdijk uiteen in twee fasen. De eerste fase van het project was een AAO (Aanvullend Archeologisch Onderzoek). Dit onderzoek was vooral gericht op het lokaliseren van eventuele archeologische resten en het vaststellen van de kwaliteit van deze resten. Op basis van de bevindingen in het AAO zou worden vastgesteld in hoeverre delen van het terrein volledig moesten worden opgegraven (fase 2). Beschermen behoorde hier bij voorbaat niet tot de mogelijkheden. Gezien het beperkte tijdsbestek liepen fase 1 en 2 van het onderzoek direct in elkaar over. Om een goed beeld te krijgen van de locatie is allereerst een aantal sleuven haaks op de dijk aangelegd. Gekozen is voor een vijftal sleuven van 3 à 4 meter breed. Op basis van de resten in deze sleuven zijn tussen de proefsleuven werkputten aangelegd om meer informatie over de in de proefsleuven aangetroffen sporen te krijgen. De oostzijde van het terrein, naast bouwmaterialenhandel Klosters, is pas recent met puin opgehoogd. Dit deel van het terrein was in het verleden veel lager gelegen. Hier vielen dan ook weinig resten te verwachten. De nadruk is daarom gelegd op de westzijde van het terrein.

Aan de andere zijde van de dijk bij de brug over het Overijssels Kanaal werden resten van een tolhuis uit de negentiende eeuw verwacht. Ook hier is een klein AAO uitgevoerd. In deze proefsleuf zijn geen sporen van enig belang aangetroffen en een verder onderzoek was dus niet nodig. Tot slot is ook bij de aanleg van de weg een aantal waarnemingen gedaan. Bij één van deze waarnemingen is aan de noordzijde van de dijk, tegenover de opgravingslocatie een muur aangetroffen die deel uitmaakte van het leprozenhuis. Bij een andere waarneming kon de noordmuur van een huis worden opgetekend waarvan de zuidzijde eerder tijdens de opgraving was aangetroffen.

1.6 Periodisering van de vindplaats

Alle aangetroffen archeologische resten dateren uit de late Middeleeuwen (1150-1500) of zijn postmiddeleeuws (1500-heden).

Binnen deze perioden is op basis van de stratigrafie en de vondsten een nadere periodisering aan te brengen.

Periode I: De Deventer landweer (1345-1425)

De eerste fase begint met de aanleg van de Snipperlingsdijk. Uit historische bronnen is bekend dat de dijk in of rond 1345 is aangelegd.³ Door de aanleg van de dijk werd het gebied ten noorden van de dijk ontsloten en bewoonbaar gemaakt. Kort daarna moet ook de landweer hier zijn aangelegd. De resten van deze landweer zijn

³ Bloemink, 1999.

de eerste sporen van menselijke activiteit op de opgravingslocatie. In 1352 wordt voor het eerst melding gemaakt van een slagboom bij het leprozenhuis.⁴ In 1377 is in de stadsrekeningen zelfs sprake van een koerhuis.⁵ Rond 1425 is de palissade op de wal gesloopt en is op de wal een soort 'terp' aangelegd.

Periode 2: Het houten tolhuis (1425-1495)

Op deze hoogte is rond 1425 een gebouw geplaatst. Binnen dit gebouw zijn eveneens meerdere bouwfasen te herkennen. Deze bouwfasen zullen in par. 3.3 uitgewerkt worden. Mogelijk lagen de grachten van de landweer in het begin van deze fase nog open. Ergens in de loop van de vijftiende eeuw is de binnengracht opgevuld en is het huis naar het westen uitgebreid. Rond 1495 is het tolhuis afgebrand. Over de brandlaag is een kleilaag aangebracht die het begin van de volgende periode markeert.

Periode 3: Een stenen tolhuis (1495-1578)

Boven op de kleilaag is daarna een stenen tolhuis gebouwd. De meeste resten van dit tolhuis zijn verdwenen bij de aanleg of de sloop van de latere bebouwing. Wel waren nog de resten aanwezig van een koelkelder. Uit historische bronnen is bekend dat het pesthuis en de andere gebouwen in 1578 tijdens oorlogshandelingen in brand zijn gestoken.

Periode 4: Na 1600

Het pesthuis werd nadat het was afgebrand niet meer herbouwd. Waarschijnlijk werd het tolhuis verder naar het oosten herbouwd, maar hiervan zijn geen resten aangetroffen. Ook elders op het terrein zijn de resten van een aantal gebouwen uit deze periode aangetroffen.

2 BODEMKUNDE

Van nature bevindt zich in de omgeving van Deventer een aantal hoge en droge plekken. Op de belangrijkste hoogte ligt de stad zelf. De IJssel stroomde aan de westzijde van deze hoogte naar de Zuiderzee. Bij hoogwater liepen de uiterwaarden van de IJssel aan beide zijden van de rivier onder water. Ook de opgravingslocatie behoorde tot het gebied dat onder directe invloed stond van het water in de rivier. De uiterwaarden aan de oostkant van de IJssel vormden de zogenaamde *Veenen*, de huidige Rivierenwijk, het laagst gelegen punt. Waarschijnlijk moet hier dan ook de locatie gezocht worden van de oude beeklopen die hun weg naar de IJssel zochten. Uit een latere periode kennen we de Schipbeek en de Dortherbeek. Deze beken zijn door mensenhand samengevoegd uit verschillende kleine minder gereguleerde beken. Op veel plaatsen langs de beken en in de uiterwaarden zal sprake geweest zijn van een moerasachtige situatie. In dit overwegend natte gebied lagen op verschillende plaatsen zandopduikingen uit het laat-Pleistoceen (12.600-10.150 v. Chr.) of vroeg-Holoceen. (10.150-9.500 v. Chr.) Deze kleine zandige hoogten zullen de weinige droge, of relatief droge plaatsen in het gebied zijn geweest. Op een van deze zandopduikingen werd later het pesthuis St. Jurriën gesticht. Dit pesthuis lag tegenover de huidige opgravingslocatie. Ook onze opgravingslocatie ligt op de flank van een dergelijke zandopduiking.

⁴ De Cameraars Rekeningen van Deventer 1352 (CRD), 118.

⁵ CRD 1377, 13.

3 HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK

3.1 Inleiding

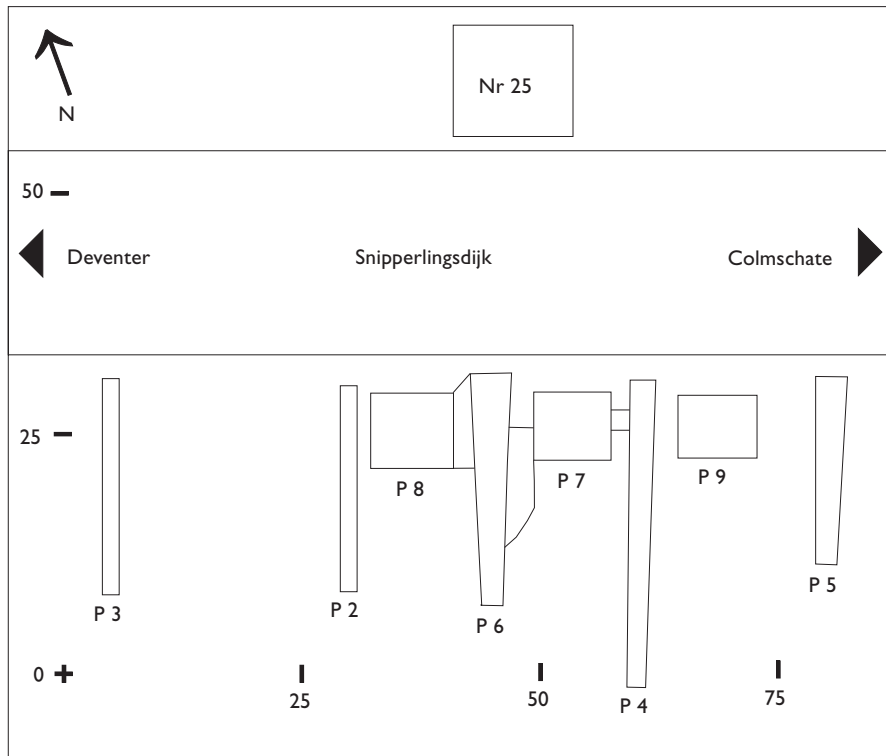
Het onderzoek is uitgevoerd door de afdeling Archeologie Deventer (RMW-VHMZ) van de gemeente Deventer. De eindverantwoordelijkheid lag bij de gemeentelijk archeoloog M.H. Bartels. De dagelijkse (wetenschappelijke) leiding was in handen van B. Vermeulen, als stagiair verbonden aan de gemeente Deventer en studierend aan de Universiteit van Amsterdam (UvA). Voor de uitwerking was hij als junior-onderzoeker enige maanden verbonden aan de gemeente Deventer. In het veld waren in het bijzonder Hans Ringenier, Jeroen Vaars, Marcel van Dasselaar een groot deel van de tijd bij het project betrokken. Binnen hebben vooral Patrick Keijzer, Piet Floors en Piet Nap veel werk gedaan bij het wassen en splitsen van de vondsten.

3.2 Werkwijze

Begonnen is met het aanleggen van een viertal sleuven haaks op de dijk, de werkputten 2 tot en met 5 (zie afb. 2, blz. 6). De werkputten 2 en 3 zijn aangelegd op het meest westelijke lager gelegen deel van het terrein en liggen ongeveer 20 meter uit elkaar. Beide putten bevatten geen of bijna geen sporen. Dit deel van de locatie is door zijn lage ligging zeer vochtig en was kennelijk te nat voor bebouwing. De werkputten 4 en 5 zijn beide aangelegd op het hogere deel van het terrein. Werkput 4 ligt 30 meter ten oosten van werkput 2. Haaks op werkput 4 liep aan kant van de dijk een muur. Verder naar het zuiden was deze werkput tot op grote diepte verstoord bij sloopwerkzaamheden. Werkput 5 is 20 meter oostelijker aangelegd dan werkput 4. Deze werkput bevatte geen resten van muurwerk. De enige sporen waren een aantal afvalkuilen met negentiende- en twintigste-eeuws afval. Aansluitend is tussen de werkputten 2 en 4, werkput 6 aangelegd in een poging het andere uiteinde van het muurwerk in werkput 4 te vinden. Hoewel werkput 6 wel andere muurrestanten bevatte, bleek geen van deze resten deel uit te maken van het muurwerk in werkput 4. De muurrestanten leken deel uit te maken van een boerderij waarvan de westmuur nog verder naar het westen lag.

Op basis van deze proefsleuven is daaropvolgend een drietal werkputten aangelegd. Omdat bij eerdere werkputten was gebleken dat het grootste gedeelte van het achterterrein weinig sporen bevatte, liggen deze werkputten evenwijdig aan de dijk tussen de bestaande proefsleuven en lopen niet verder door in de richting van het Overijssels Kanaal. Aan de noordzijde beslaan deze werkputten het hele gebied tussen de proefsleuven 2 en 5. De eerste echte werkput die werd aangelegd was put 7. Deze diende in de eerste plaats om de westhoek van het muurwerk in werkput 4 te bepalen. Deze werkput leverde inderdaad het gezochte muurwerk op. Daarnaast was in deze werkput een tweetal waterputten aanwezig.

Aansluitend werd ten westen van werkput 6, werkput 8 aangelegd. Deze was in de eerste plaats bedoeld om de tegenhanger van een muur in werkput 6 op te zoeken. De verwachte westmuur van het gebouw in werkput 6 bleek echter niet meer aanwezig. In werkput 8 bevond zich daarentegen wel een aantal minder duidelijke sporen. Verder was in deze werkput over een grote oppervlakte een brandlaag herkenbaar. Tot slot werd er een poer aangetroffen waarvan de functie onduidelijk was. Werkput 8 is aansluitend naar het zuiden uitgebreid. In de vage sporen was ook daarna geen duidelijke structuur te herkennen.



Afb. 2
De locatie van de
opgravingsputten aan de
Snipperlingsdijk.

Tot slot werd werkput 9 aangelegd. Deze lag tussen de werkputten 4 en 5. Deze werkput bevatte de oosthoek van het bouwwerk waarvan in de werkputten 4 en 7 al eerder de resten waren aangetroffen.

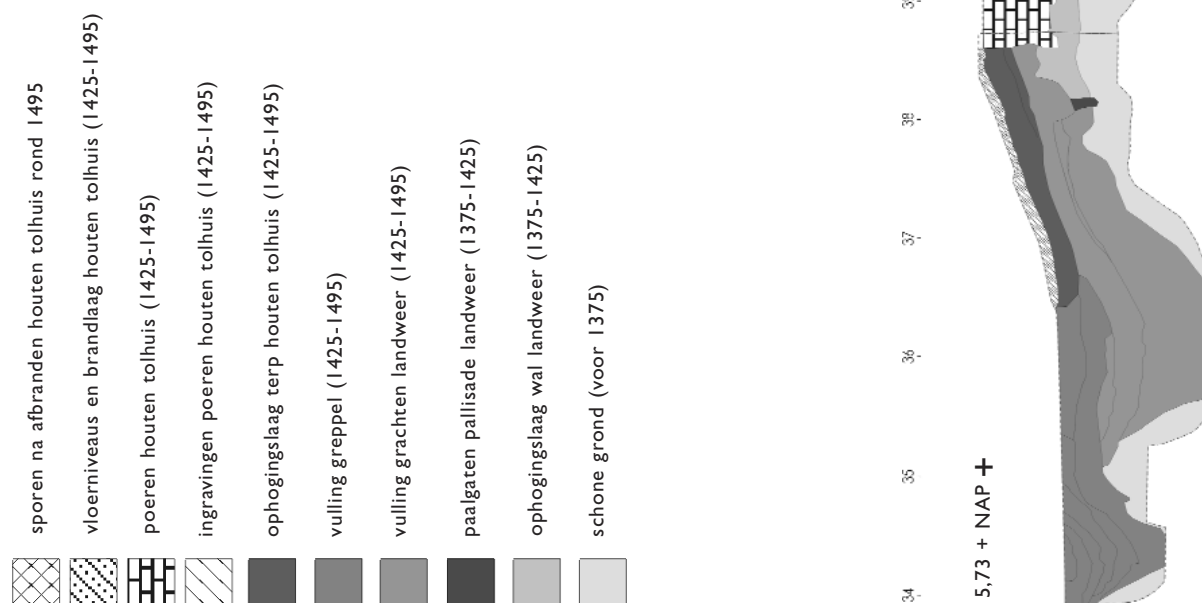
Het grootste deel van het terrein was met de aanleg van één vlak voldoende onderzocht. De meeste aangetroffen muurresten en sporen waren na de aanleg van dit ene vlak goed te verklaren en globaal te dateren. Ook de bijbehorende profielen leverden in de meeste putten geen vragen op. Alleen de sporen in de werkputten 6 en 8 leverden nog een aantal vragen op. Zowel in werkput 6 als in werkput 8 is bij de aanleg van het eerste vlak een brandlaag aangesneden. Verder was in het oost-profiel van werkput 8 een vloerniveau herkenbaar waarop dezelfde brandlaag was afgezet. Daarop is besloten een tweede vlak aan te leggen en daarbij het niveau van deze brandlaag te volgen. Hierdoor werd duidelijk dat sprake was van een soort 'terp' die zich uitstreckte over de werkputten 6 en 8. Een groot gedeelte van de opgravingsperiode is gebruikt voor het in meerdere vlakken opgraven van deze terp en het daar boven op gelegen huis. Bij het couperen van de terp bleek dat zich onder de terp nog resten bevonden die dateerden van vóór de aanleg van de terp. In de coupes is het talud van een tweetal grachten met daartussen een wal te herkennen. Midden op de wal was een aantal paalgaten te herkennen. Door het aanleggen van een smalle sleuf haaks op de coupes kon ook de palissade op de wal worden blootgelegd.

3.3 Resultaten

De archeologische resten op het terrein vallen uiteen in de in par. 1.6 reeds beschreven perioden. Hieronder zullen deze perioden in chronologische volgorde uitgebreid aan de orde komen.

Afb. 3

Doorsnede door de grachten en de wal van de palissade.



3.3.1 Periode I: Deventer landweer (1375-1425)

Aan het einde van het onderzoek werd een drietal coupes haaks op het terplichaam aangelegd om de opbouw van het terplichaam te bepalen. In deze coupes werd ongeveer 60 centimeter onder het vloerniveau van de terp een aantal palen aangesneden. In eerste instantie werden deze sporen geïnterpreteerd als de middenstaanders van een eerder gebouw op deze locatie. Bij het uitdiepen van de coupes werd duidelijk dat geen sprake was van een voorganger van de bebouwing op de terp. In het profiel werd het talud van een wal zichtbaar die aan beide zijden overliep in een gracht. De eerder aangetroffen paalgaten stonden op het hoogste punt van deze wal en maakten waarschijnlijk deel uit van een palissade boven op de wal. Toen duidelijk was dat sprake was van een wal en twee grachten is geprobeerd een van de coupes over de volledige breedte en diepte van de grachten uit te breiden. Zo zou een volledige doorsnede van de landweer kunnen worden verkregen. Door de hoge waterstand was het echter onmogelijk de omvang van de grachten exact te bepalen. Zelfs met de graafmachine was het binnen de gegeven tijd onmogelijk het diepste punt van de oostelijke en breedste gracht te bepalen. Op basis van het opgegraven gedeelte is het wel mogelijk een schatting te maken van de breedte en diepte van de grachten.

De westzijde van de oostelijke gracht is voor het grootste gedeelte opgetekend, zodat één talud voor het grootste gedeelte bekend is. De oostzijde is door tijd en wateroverlast niet opgetekend. In de bovenste lagen van de grachtvulling is een paraboolvormige nazakking aanwezig. Ervan uitgaande dat het punt waar de nazakking het grootst is boven het diepste punt van de gracht ligt, is het mogelijk globaal het midden van de gracht te bepalen. Door de lijn van het bekende westelijke talud door te trekken naar dit midden, kan dit talud worden aangevuld. Wanneer we ervan uitgaan dat de gracht waarschijnlijk ongeveer symmetrisch was, levert dit een breedte op van minimaal 6 meter en een diepte van minstens 1,5 meter.



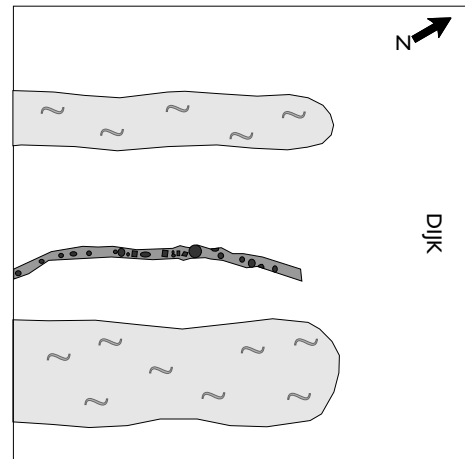
Afb. 4

In de sleuf zijn vanaf de dijk de verkleuringen van de palen van de palissade te zien.

De gracht aan de westelijke zijde was smaller dan die aan de oostelijke zijde. Ook van deze westelijke gracht kon de exacte diepte niet worden bepaald. Hoewel hier beide zijden van het talud voor een groot gedeelte zijn opgegraven, ontbreekt ook hier het diepste punt. De gracht aan de stadszijde was 3 à 4 meter breed. Door de beide bekende taluds van deze gracht door te zetten tot ze elkaar raken kan een globale diepte worden geschat. De gracht moet hier ongeveer 1,20 meter diep zijn geweest. Beide grachten stonden waarschijnlijk vol water, gezien hun buitendijkse ligging. Zo dicht naast de Schipbeek zou het onmogelijk geweest zijn een droge gracht aan te leggen.

Haaks op de in de eerste drie coupes aangetroffen paalgaten is een vierde coupe aangelegd. In deze coupe werd een standgreppel met daarbinnen een rij dicht op elkaar geplaatste palen aangetroffen.

Hierdoor kwam definitief vast te staan dat sprake was van een palissade en niet van staanders van een boerderij. Helaas ontbrak de tijd om de palen één voor één te couperen. Wel is de standgreppel van de palissade doorgespit met het doel daterend materiaal te verzamelen. Dit leverde één scherp grijs aardewerk op. Eerder waren bij de aanleg van een tweede vlak in put 6, de resten van een smalle greppel met daarbinnen enkele paalgaten aangetroffen.



Afb. 5
Schematisch overzicht van de sporen behorende bij de landweer.

Deze maakten waarschijnlijk deel uit de van dezelfde palissade. Aan de zuidkant van de put werd de palissade doorsneden door een groter oost-west lopend spoor.

Tijdens het onderzoek is geprobeerd de loop van de palissade en de grachten op de rest van het terrein te bepalen. Er was niet voldoende tijd om meer sleuven aan te leggen. Daarom is geprobeerd de grachten uit te boren. Helaas bleek ook dit door de hoge waterstand niet mogelijk. De waarschijnlijke looprichting van de landweer viel wel te bepalen. Naar het zuiden zullen de grachten en de palissade hebben doorgelopen tot aan de Schipbeek. De Schipbeek lag ongeveer 30 meter ten zuiden van de dijk ter hoogte van het huidige Overijssels Kanaal. Naar het noorden hebben de gracht en de palissade in ieder geval doorgelopen tot aan de dijk. Hier was de doorgang door de palissade waarschijnlijk afgesloten met een slagboom. In een aantal veertiende-eeuwse bronnen wordt een zogenaamde Ronneboom op deze locatie genoemd. Een dergelijke palissade heeft alleen nut wanneer de landweer ook aan de andere zijde van de dijk doorliep.

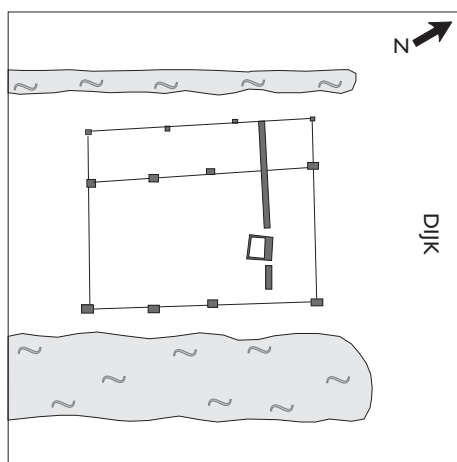
De aanleg van de landweer is archeologisch niet te dateren, hoewel de vulling van

de grachten veel materiaal opleverde. Het grootste deel van dit materiaal is echter in de grachten terechtgekomen tijdens de bewoning van het huis op de terp of bij het opvullen van een deel van de grachten voorafgaand aan de bouw van deze bebouwing. Dit materiaal kan dus niet gebruikt worden om de aanleg van de landweer te dateren. Omdat de bodem van de grachten niet is bereikt, is helaas geen materiaal uit de periode direct na de aanleg van de gracht opgegraven. Met zekerheid is wel te zeggen dat de palissade rond 1400-1425 moet zijn afgebroken. In de ophogingspakketten van de terp is materiaal uit deze periode aangetroffen.

Er is een aantal historische bronnen die meer licht kunnen werpen op de aanleg van een landweer op deze locatie. Waarschijnlijk maakte deze palissade deel uit van een groter geheel van landwerken rondom de stad. In hoofdstuk 4 zal dit uitgebreid aan de orde komen. De palissade zal in ieder geval niet eerder zijn gebouwd dan de voorloper van de Snipperlingsdijk die rond 1345 werd aangelegd.

3.3.2 Periode 2: Het houten tolhuis (1425-1495)

Tussen 1400 en 1425 is de palissade op de opgravingslocatie gesloopt. Ook zijn de grachten voor een gedeelte dichtgegooid. De wal waarop de palissade stond, werd verbreed en 60 tot 100 centimeter opgehoogd. Door deze ophoging ontstond een terp die niet meer zo snel blank kwam te staan bij hoogwater. Hierop is aansluitend een gebouw neergezet.



Afb. 6
Schematisch overzicht van de bebouwingsresten bovenop de 15de eeuwse 'terp'.

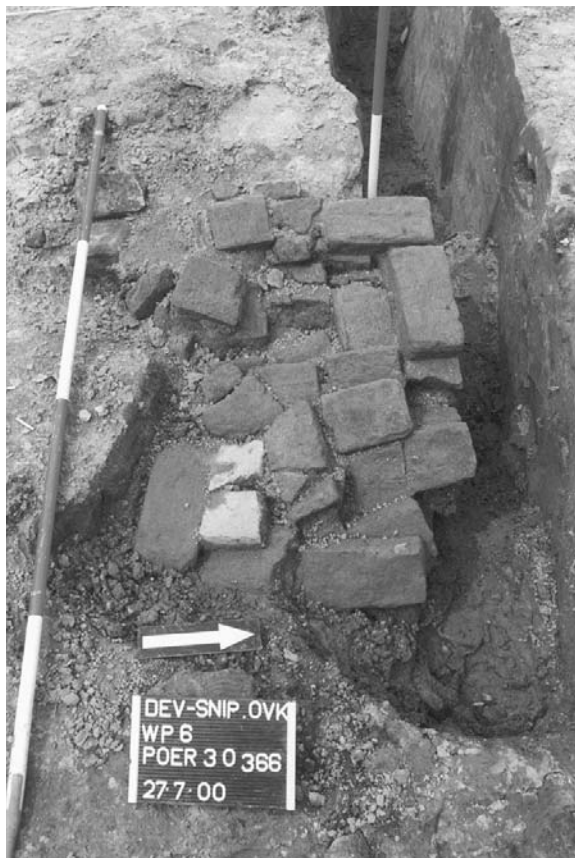
Op de terp stond waarschijnlijk een houten huis op een fundering van bakstenen poeren. Een zestal poeren vormde de basis van de gebinten constructie en diende om de houten staanders van de balkenconstructie te dragen. Door het gebruik van poeren werd de druk van het dak over een grotere oppervlakte verspreid en werd verzakking tegengegaan. Ook voorkwam het gebruik van poeren verrotting van het onderste deel van de palen. De drie poeren aan de oostzijde van het gebouw waren gelegen op de rand van de buitenste gracht. Deze poeren zijn veel zwaarder uitgevoerd dan die aan de westkant van het gebouw. Deze zijn niet alleen groter, maar ze zijn ook veel dieper ingegraven. Desondanks was de bodem op de rand van de gracht zo instabiel dat ze afgezakt zijn richting de gracht. Deze drie poeren werden dan ook helemaal scheef en afgeschoven aangetroffen (afb. 7).

In het huis zijn minimaal twee fasen te herkennen. Het bestaan van meerdere fasen komt op een aantal plaatsen duidelijk naar voren. In de eerste plaats zijn in het

oostprofiel van werkput 8, twee vloerniveaus te herkennen. Vervolgens zijn twee boven op elkaar gelegen bakstenen haardplaatsen aangetroffen. Ten slotte heeft de gracht van de palissade aan de stadzijde, gezien de datering van het vondstmateriaal uit de vulling, ook tijdens de bewoning op de terp nog enige tijd open gelegen. Later is deze gracht gedempt om een zijbeuk aan het huis toe te kunnen voegen.

Fase I: Eénschepig huis (afb. 8)

Van de eerste fase maken waarschijnlijk de drie aangetroffen paren poeren deel uit. De poeren liggen op een onderlinge afstand van telkens 3,5 meter. Ongeveer 3,5 meter ten noorden van de noordelijkste poer zijn de resten van een haardplaats



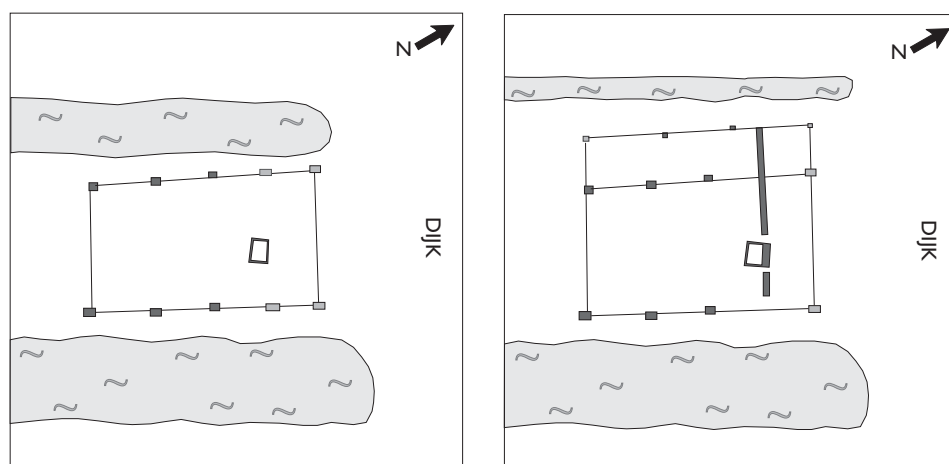
Afb. 7

Twee van de zes aangetroffen poeren van het tolhuis.
Links één van de verzakte poeren aan de oostzijde van het gebouw.
Rechts één van de poeren aan de westzijde.

aangetroffen. Deze haardplaats was waarschijnlijk niet voorzien van een schoorsteen. Omdat een haardplaats zonder schoorsteen uit veiligheidsoverwegingen nooit direct tegen een houten wand gelegen was, is het huis waarschijnlijk in ieder geval nog één paar poeren langer geweest. Het vierde paar poeren lag waarschijnlijk ter hoogte van de haard en is bij de aanleg van een vakwerkmuur in de tweede fase gesloopt. Een vijfde paar poeren lag waarschijnlijk onder de dijk en kon zodoende niet worden onderzocht. Het gebouw was dus in ieder geval 13 à 14 meter lang.

In de eerste fase was het huis eenschepig. Aan de oostzijde van het huis was in het talud van de helling tussen de poeren een knik herkenbaar. In deze knik bevond zich tussen de noordelijkste poer en de vakwerkmuur een zware verbrande balk die waarschijnlijk deel heeft uitgemaakt van de wandconstructie. Elders bevonden zich in deze knik kleine stukken baksteen en verbrand hout. Mogelijk heeft het baksteen gediend als een soort fundering voor de wand.

In de brandlaag zijn grote hoeveelheden verbrande fragmenten leem aangetroffen. In deze fragmenten zijn de afdrukken van een vlechtwerkwand te herkennen. Hoewel van de westelijke wand geen resten zijn teruggevonden, lag ook deze wand in deze fase waarschijnlijk nog tussen de poeren. In de gracht onder de latere westelijke muur is materiaal gevonden dat dateert uit deze periode. De gracht moet nog enige tijd open hebben gelegen, voordat ze werd opgevuld en de westelijke



Afb. 8
Schematische weergave van de twee bouwfasen van het tolhuis.

wand van het gebouw verder naar het westen werd verschoven. Door de afstand tussen de poeren te meten, kon worden vastgesteld dat het huis ongeveer 7 à 7,50 meter breed was. In de brandlaag zijn geen resten van harde dakbedekking teruggevonden. Het huis moet dus een dak met een dekking van riet, stro of houten spanen hebben gehad.

Fase 2: Tweeschepig huis

In de tweede fase vond een aantal grote bouwtechnische veranderingen plaats. Het is niet zeker dat deze verbouwingen tegelijk zijn uitgevoerd. Ook zou sprake geweest kunnen zijn van drie of meer fasen. Er zijn echter maar twee vloerniveaus te herkennen waardoor een indeling in twee fasen het meest voor de hand ligt. In de eerste plaats werd aan de westzijde van het huis een extra beuk of een kleine bijbouw toegevoegd. Deze bijbouw ligt boven op de gracht die voorafgaand aan deze fase moet zijn gedempt. Iets naar het oosten werd een veel smallere, nieuwe erfgreppel gegraven. In de tweede plaats werd boven op de oude haardplaats een rookkanaal aangelegd waarvan de fundering is aangetroffen. Achter dit rookkanaal werd een vakwerkwand op een stenen fundering aangelegd.

Op de fundering is het mortelbed waarop deze wand geplaatst werd nog te herkennen. Tegen de schoorsteen aan werd een nieuwe haardplaats gebouwd. De andere muren waren waarschijnlijk nog steeds opgetrokken uit vlechtwerk en leem. Het is onzeker of de vakwerkwand een buiten- of een binnenmuur was. Meestal werd een haard in het midden van het huis aangelegd en niet in een buitenmuur. Er is echter ook een aantal aanwijzingen die erop wijzen dat toch sprake is van een buitenmuur. In de eerste plaats zijn er in de brandlaag ten zuiden van de muur grote hoeveelheden gebrandschilderd glas aangetroffen. Dit glas maakte waarschijnlijk deel uit van een venster en een dergelijk venster bevindt zich meestal niet in een binnenmuur. Verder is de dikke brandlaag die de vloer elders afdekt aan de noordzijde van de vakwerkwand zeer dun. Ook de lemen vloer is hier niet aangetroffen. Het is dus ook goed mogelijk dat dit de buitenzijde van het huis was. Het gebouw bleef dus waarschijnlijk even lang als in fase I of werd 3,5 meter korter. De breedte nam door de toevoeging van een extra beuk toe en bedroeg nu ongeveer 10



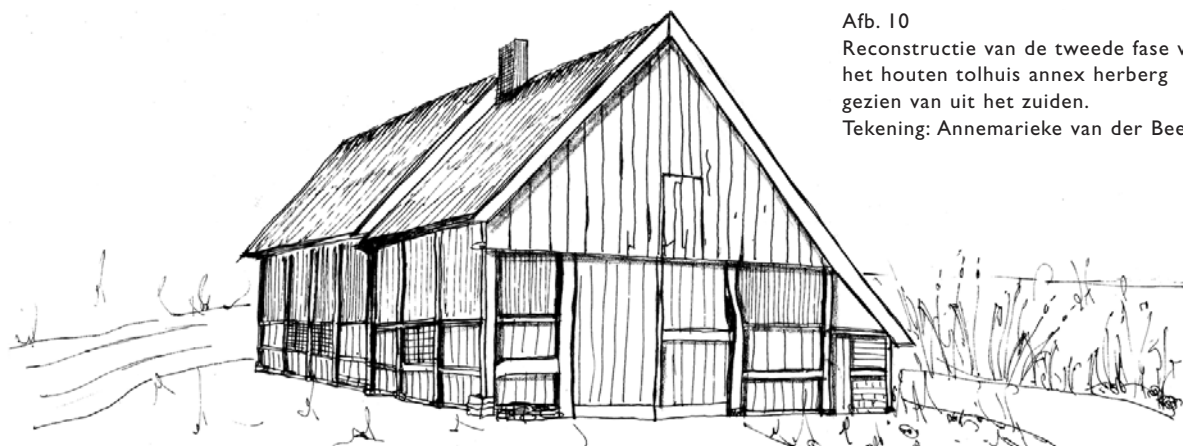
Afb. 9
Op de foto zijn de funderingen van de vakwerkwand en de schouw behorende tot de tweede fase van het tolhuis te zien.

meter. Op basis van de bovenstaande informatie is een reconstructie gemaakt van het tolhuis zoals dat er in de laatste fase mogelijk heeft uitgezien.

De tweede fase eindigde met een grote brand die het gehele huis in de as legde. Over de gehele vloer is een dikke brandlaag aangetroffen (afb. 11, blz. 14).

Op basis van een munt uit 1495 die in de brandlaag is gevonden, kan worden geconcludeerd dat de brand in ieder geval na 1495 moet hebben plaatsgevonden. Ook de datering van het aardewerk wijst erop dat het huis aan het einde van de vijftiende eeuw moet zijn afgebrand.⁶

⁶ Determinatie keramiek: M.H. Bartels, M. Klomp & B. Vermeulen.



Afb. 10
Reconstructie van de tweede fase van
het houten tolhuis annex herberg
gezien van uit het zuiden.
Tekening: Annemarieke van der Beek.

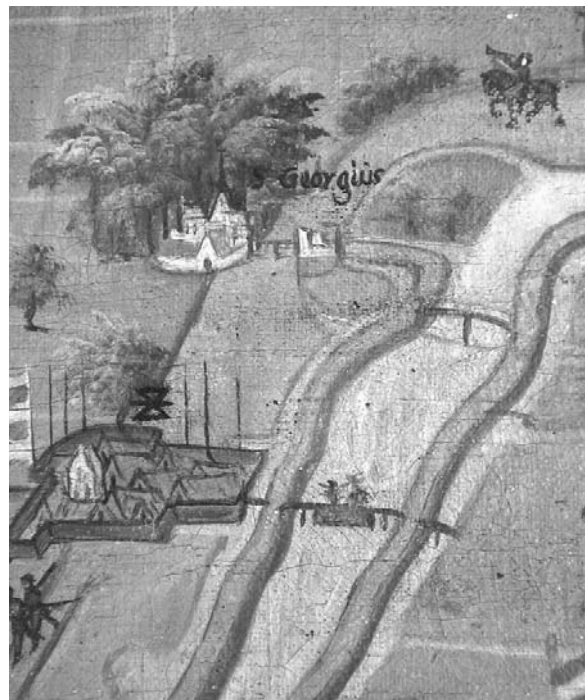


Afb. 11
Overzichtsfoto gezien vanaf de dijk van de
werkputten 6 en 8 waarop de brandlaag
duidelijk is te herkennen.

Op basis van de resten van het gebouw en de daarbij aangetroffen vondsten valt iets meer te zeggen over de functie van het gebouw op de terp. De combinatie van een flinke hoeveelheid bierbekers, een aantal heiligenbeeldjes en glas-in-loodvensters is lastig te verklaren in een vijftiende-eeuwse boerderij of simpel woonhuis. Dat het gebouw een boerderij was lijkt onwaarschijnlijk. In de nabijheid is geen stal aangetroffen, noch zijn er resten van mest gevonden. Bovendien kon binnen dit krappe huis geen groot vee worden gestald. Bij een doorsnee woonhuis wordt normaal gesproken een veel hogere hoeveelheid keukengerei als potten en pannen aangetroffen en niet zo veel bierbekers. Glas-in-loodvensters zijn ongebruikelijk in landelijke gebouwen daterend uit de vijftiende eeuw. Het licht viel naar binnen door openstaande luiken of door strak gespannen vellen van blaas of huid. Veel huizen hadden helemaal geen vensters, maar alleen luiken. Vensterglas werd alleen toegepast in kerken, kloosters en huizen van de adel en rijke kooplieden.

Het gaat hier met zekerheid niet om een kapel of kerk, maar om een houten huis met glazen vensters. De interpretatie van dit gebouw is dan ook niet eenvoudig. De kunsthistorie biedt hier echter uitkomst. Op een schilderij uit het begin van de Tachtigjarige Oorlog, tijdens het beleg van 1578 door Rennenberg, landsheer van de Noordelijke Nederlanden, is op deze locatie tegenover het leprozenhuis een tolkamer afgebeeld (afb. 12).

Deze tolkamer werd tijdens het beleg in brand gestoken. De brandlaag van het opgegraven gebouw is echter van een brand die iets minder dan 100 jaar voor deze brand hier heeft gewoed. Van de brandlaag van 1578 is niets aangetroffen. In de historische bronnen wordt al veel eerder dan 1578 over een tolkamer gesproken. Het is dus waarschijnlijk dat de tolkamer al veel langer op dezelfde locatie heeft gestaan en dat het aangetroffen gebouw een eerdere tolkamer is. Naast de functie als tol zal het gebouw misschien ook hebben gediend als wachthuis voor de stadsmilitie, die de wacht hield bij de slagboom. Gezien de hoge hoeveelheid bierbekers en de ligging van het huis ligt de combinatie van tolkamer-herberg zeer voor de hand. Vermoedelijk heeft de tollenaar annex herbergier hier met zijn familie gewoond.



Afb. 12
Detail van schilderij: Het beleg van Deventer door
Van Rennenberg. Anoniem, 1578.
Foto: Gemeentelijk museum 'De Waag', Deventer.

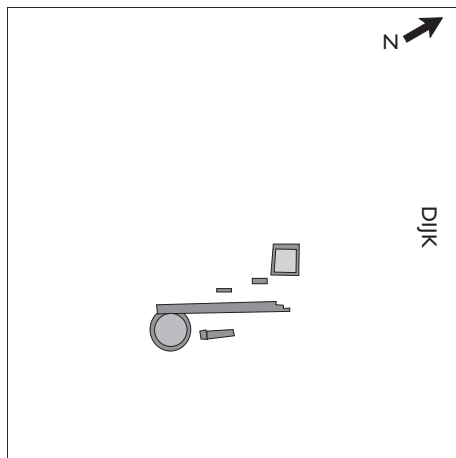
3.3.3 Periode 3: Een stenen tolhuis (1495-1578)

Na de brand werd de brandlaag afgedekt met een pakket klei. Ook werden de laatste resten van de grachten waarschijnlijk volledig gedempt. Het tolhuis werd in baksteen herbouwd. Dit stenen tolhuis stond hier waarschijnlijk tot 1578. Uit de periode tussen 1495 en 1578 is een koelput aangetroffen. Het vondstmateriaal uit deze koelput dateerde uit het begin van de zestiende eeuw. De koelput staat midden in de buitenste gracht die op dat moment volledig moet zijn opgevuld.

Boven op deze koelput zijn de resten van een muur aangetroffen. Mogelijk dateert



Afb. 13
Koelpot, waarschijnlijk behorende tot de stenen fase van het tolhuis.



Afb. 14
Schematisch overzicht van de sporen die waarschijnlijk deel uitmaakten van het stenen tolhuis. Waarschijnlijk zijn delen van de fundering later opnieuw gebruikt bij nieuwbouw op deze locatie.

deze muur uit dezelfde periode. Het is echter niet uit te sluiten dat deze muur uit de periode na 1578 dateert. Bij deze muur hoort waarschijnlijk ook een tweetal lichte poeren en een klein rechthoekig keldertje. Geen van deze sporen heeft voldoende vondstmateriaal opgeleverd om de bouwwerken exact te dateren.

3.3.4 Periode 4: Landelijke bewoning (1600-heden)

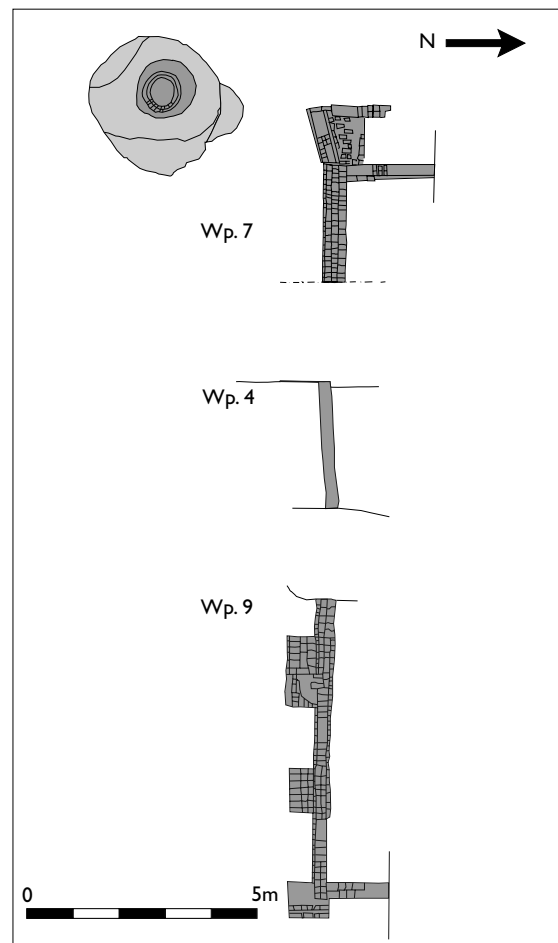
Na de oorlogshandelingen in 1578 bleef het gebied buiten de stadsmuren van Deventer waarschijnlijk een aantal jaren onbebouwd. Pas vanaf 1600 werden de bouwwerken buiten de muren weer opgebouwd. Het pesthuis werd niet op dezelfde locatie herbouwd maar verhuisde naar een veiliger plek binnen de muren van de stad. De angst voor besmettingsgevaar was blijkbaar minder dan die voor nieuwe oorlogsschade. Het tolhuis werd waarschijnlijk wel op de oude grondvesten herbouwd. De bestaande funderingen zijn hierbij vermoedelijk opnieuw gebruikt. Het is mogelijk dat een deel van de resten die zijn aangetroffen in samenhang met de koelkelder van na 1578 dateert of in ieder geval deel heeft uitgemaakt van een huis dat na 1578 op de oude funderingen is gebouwd. In de negentiende eeuw is het tolhuis verplaatst naar een locatie bij het Overijssels Kanaal en werd het huis op de oude locatie een boerderij. Deze boerderij heeft sindsdien op deze locatie gestaan, maar is wel verschillende malen verbouwd. In de twintigste eeuw is dit huis uiteindelijk afgebroken. Dit is zo grondig gebeurd dat van de periode tussen het eind van

de zestiende eeuw en het eind van de twintigste eeuw bijna geen resten zijn teruggevonden. Wel is een aantal nauwelijks te plaatsen kleinere muurfragmenten teruggevonden. In de koelput werd een van boven af ingeslagen aarddraad aangetroffen. De latere bebouwing heeft dus inderdaad boven op het tolhuis gestaan.

Iets verder naar het oosten zijn de resten van een tweede boerderij aangetroffen. Deze boerderij is rond 1980 gesloopt, maar de fundamente waren nog volledig aanwezig (afb. 15).

Tijdens de opgraving is de achtermuur van de boerderij en een deel van de zijmuren teruggevonden. De voormuur bevond zich onder het fietspad dat rond 1980 is aangelegd. Bij graafwerkzaamheden in verband met de aanleg van het nieuwe weglichaam zijn enige tijd na de opgraving ook de resten van de voormuur van de boerderij blootgelegd.

In de achtermuur van de boerderij zijn twee fasen te herkennen. De eerste fase van de muur is waarschijnlijk in de loop van de zeventiende eeuw aangelegd. Dit metselwerk is opgebouwd uit verschillende formaten baksteen, maar is wel regelmatig gemetseld. De bodem is ter plaatse door de buitendijkse ligging zeer vochtig en instabiel. Op een zeker moment is de achtermuur dusdanig gaan verzakken dat de muur moest worden afgebroken. Men heeft bij het afbreken van de muur 80 tot 100



Afb. 15
Overzicht van de sporen behorende bij herberg 'De Snipperling'.

centimeter van de fundering op zijn plaats gelaten en opnieuw gebruikt bij het herbouwen van de muren. Begonnen werd met het in koud verband toevoegen van een groot aantal steunberen. Daarna is men ook de rest van de muur van hergebruikt materiaal weer gaan opbouwen. Bij het opbouwen van de muur is het bovenste deel van de steunberen in verband gemetseld. Een groot deel van de bakstenen meet 28/30 x 14/15 x 7/8 centimeter, hetzelfde formaat dat ook in de poeren van het toluhuis was verwerkt. Daarnaast zijn ook kleinere formaten gebruikt. De buitenzijde van de muren is redelijk recht en gestuukt en lag dus waarschijnlijk in het zicht. Aan de binnenzijde is het muurwerk zeer onregelmatig. Het laatst te dateren materiaal uit de aanleg sleuf van de nieuwe muren van het gebouw dateert uit het einde van de zeventiende of het begin van de achttiende eeuw. In de sleuf zijn onder andere een aantal scherven majolica en delen van een kom uit Ochtrup aangetroffen.⁷

Aan de westkant van het huis is een kleine aanbouw aangetroffen. Deze is veel minder diep gefundeerd dan de rest van de boerderij. De muren van de aanbouw zijn niet in verband gemetseld met het muurwerk uit fase 1 en 2. Ze zijn dan ook waarschijnlijk na het opnieuw aanleggen van de muren in fase 2 toegevoegd. Onder de gemetselde fundering van deze aanbouw bevond zich een pakket puin als extra versteviging. In dat pakket puin zijn naast een groot gemetseld fragment van een oudere muur verschillende stukken natuursteen opgenomen. Naast een aantal rechthoekige blokken lagen onder de muur ook een zandstenen kalf (een raamkozijn) en een hardsteen fragment voorzien van een huismerk. Het zandstenen kalf is waarschijnlijk afkomstig uit de ruïnes van het pesthuis aan de andere zijde van de dijk. Ook een deel van de bakstenen in het muurwerk is mogelijk van die locatie afkomstig. Dit materiaal is kort na 1600 verzameld en hergebruikt. Dat de eerste fase van de boerderij ook uit deze periode dateert staat niet vast. Het materiaal zou ook meerdere keren kunnen zijn hergebruikt. Hoewel geen duidelijke aanleg sleuf van de muur is aangetroffen, staat de datering van het aardewerk uit de omgeving een bouwdatum in de loop van de zeventiende eeuw niet in de weg. Aan de zuidwestkant van de boerderij is een waterput aangetroffen, die tot in de twintigste eeuw in gebruik is gebleven. De scherf met de laatste datering uit de ingraving van de waterput is afkomstig van een witbakkende kom. Deze kom heeft een zeer helder groen glazuur en is waarschijnlijk rond 1825-1850 te dateren.

Iets ten westen van deze boerderij werd nog een aantal afvalkuilen aangetroffen die materiaal van rond 1850 en 1875 bevatten waaronder veel Frankfurter waar.⁸ Mogelijk is er een verband tussen deze kuilen en het opvullen van de laagte nog iets verder naar het oosten met afval.

4 HISTORISCHE BRONNEN

4.1 De waterstaatkundige situatie in de dertiende en veertiende eeuw

Vóór de grootschalige waterstaatkundige ingrepen in de veertiende eeuw was het gebied in de omgeving van de Snipperlingsdijk nauwelijks begaanbaar. In de twaalfde of dertiende eeuw werd ten noorden van de Veenen de Douvelderdijk aangelegd. Deze dijk diende om Salland te beschermen tegen hoge waterstanden in de IJssel. Hoewel de dijk Salland beschermde tegen het water, bleef het gebied ten zuiden van de dijk behoren tot de uiterwaarden van de rivier. De Veenen waren van nature het laagst gelegen gebied in de uiterwaarden en vormden waarschijnlijk het oorspronkelijke stroomgebied van de uit het oosten komende beken die richting de IJssel vloeiden.⁹

⁷ Determinatie keramiek: M.H. Bartels.

⁸ Determinatie keramiek: M.H. Bartels.

⁹ Bloemink, 1999, I.

In de loop van de veertiende eeuw werd een groot aantal waterstaatkundige veranderingen doorgevoerd. Het belangrijkste doel van deze veranderingen was het verhogen van het waterpeil in de stadsgrachten. Voorafgaand aan deze ingrepen vloeiden de Dortherbeek en de Schipbeek ten westen van het rivierduin waarop later Ter Hunnepe werd gebouwd, samen. Deze plannen van de stad om het water op te stuwen, conflicteerden met de belangen van het klooster Ter Hunnepe. Het opstuwen van het water in de beken zou ertoe leiden dat de watermolen van het klooster niet meer goed kon functioneren. Om dit probleem op te lossen werden de loop van de Schipbeek en loop van de Dortherbeek van elkaar gescheiden. De Dortherbeek werd de molenbeek ten behoeve van de molen van Ter Hunnepe en werd in westelijke richting doorgetrokken naar de IJssel. Ten noorden van het klooster werd een nieuwe bedding gegraven die de bovenloop van de beek om het klooster heen verbond met de benedenloop van de Schipbeek. Deze oude benedenloop van de Schipbeek liep waarschijnlijk door het laaggelegen gebied de Veenen.

Onder invloed van de grotere hoger opgestuwde watertoevoer zouden de Veenen onder water lopen. Om dit te voorkomen werd de benedenloop van de Schipbeek verlegd naar het hoger gelegen deel van de uiterwaard. Het tracé van deze gegraven loop voor de Schipbeek komt overeen met de huidige situering van het Overijssels Kanaal. Tussen de Veenen en de gekanaliseerde Schipbeek werd in 1345 een dijkje aangelegd om te voorkomen dat het gebied alsnog zou onderstromen. De Veenen werden een polder die kunstmatig kon worden ontwaterd. Deze kade liep van de Bergpoort naar de hoge gronden rond het latere dorp Colmschate. Bij de aanleg van de kade werd gebruikgemaakt van de verschillende natuurlijke hoogten langs deze route. Zo verbond deze kade de aanwezige natuurlijke hoogten met elkaar en met de stad. De kade diende vooral ook om bij hogere waterstanden in de IJssel het water te keren. De eerste dijk was waarschijnlijk een overlaat. Bij extreem hoog water overstroomde de dijk en liep de polder alsnog onder water.¹⁰

De aanleg van de dijk was een belangrijke factor in de ruimtelijke en economische ontwikkeling van de omgeving. Het gebied raakte ontsloten en werd de belangrijkste route van Deventer naar het oosten. Na de aanleg van deze kade maakte het gebied van de opgravingslocatie dan ook een snelle ontwikkeling door.

4.2 De Deventer landweer

4.2.1 Inleiding

Het fragment van de landweer dat is aangetroffen aan de Snipperlingsdijk, maakte in de veertiende en vijftiende eeuw deel uit van een veel groter geheel van landweren rondom de stad Deventer. Het begrip landweer is een verzamelnaam voor verschillende verdedigingssystemen. Het algemene kenmerk is dat de systemen een hinderenis moesten vormen. Het uiterlijk is meestal gebaseerd op de plaatselijke terreingesteldheid. Een landweer kon bestaan uit sloten en wallen, losse sloten en dubbele sloten. Op sommige plaatsen, zoals aan de Snipperlingsdijk, werd op de wal een zware palissade aangelegd. In plaats van palissaden werden elders veelal wilgen en doornen op de wallen geplant. Wanneer de hagen ongeveer 2 meter hoog waren, werden de takken omgebogen en doorvlochten. Zo ontstond binnen een aantal jaren een ondoordringbare hinderenis. Door tussen de wilgen ook doornen te planten werd het geheel tamelijk ondoordringbaar.

¹⁰ Raap, 1996, 143.

Op die plaatsen waar wegen en waterwegen de landweer kruisten, werden vaak versterkte doorgangen aangelegd. In veel gevallen ging het om hekken of slagbomen die 's nachts of in tijden van gevaar konden worden afgesloten. Op andere plaatsen werden schansen of zelfs complete kastelen aangelegd om de doorgang te bewaken. Soms werden deze doorgangen permanent bewaakt, in andere gevallen was er alleen bewaking in perioden van onrust. Gedurende veilige perioden werd de sleutel van het hek bij de doorgang vaak beheerd door een boer uit de omgeving.

Landweren vervulden vaak verschillende functies. Zoals het woord landweer al aangeeft, dienden landweren in de eerste plaats om vijanden te weren, oftewel buiten het eigen gebied te houden. Veel landweren liggen dan ook op de grenzen van territoria en vormden tevens een symbolische markering van deze grens. Verder dienden landweren vaak om dieren binnen het eigen gebied te houden. In het markerecht konden dieren die buiten de eigen marke kwamen vaak niet, of slechts met veel moeite, teruggeclaimd worden. Verder kon, doordat een landweer doorgaans maar een zeer beperkt aantal doorgangen had, de handel in een gebied eenvoudig worden gecontroleerd. Veel oude doorgangen in landweren bleven lang na de afbraak van de eigenlijke landweer een rol spelen bij het innen van tolgeden. Tot slot speelden sommige landweren een rol in de waterhuishouding van een gebied. Sloten waterden overtollig water af en de wallen dienden als dijk. Anderzijds kwam het ook voor dat bestaande dijken door het aanplanten van hagen werden opgenomen in een landweer.

4.2.2 Onderzoek naar landweren

In het verleden hebben veel lokale historici zich beziggehouden met landweren. Veel onderzoek is alleen in lokale bronnen gepubliceerd en in veel gevallen ontbreken goede bronvermeldingen. Omzichtigheid bij het gebruik van deze bronnen is geboden. Ze bieden in veel gevallen echter wel een goed aanknopingspunt voor nieuw onderzoek. De mogelijkheden om onderzoek te doen naar landweren zijn als volgt:

- archeologisch onderzoek;
- onderzoek van historische bronnen;
- toponymisch onderzoek;
- onderzoek van historisch kaartmateriaal;
- bodemkundig en geomorfologisch onderzoek;
- inventarisatie zichtbare resten.

Archeologisch onderzoek

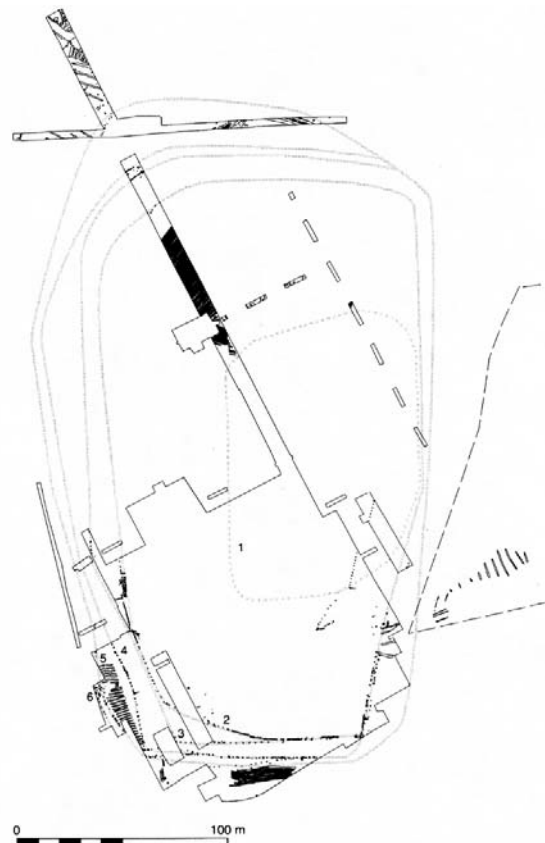
Alleen in Gennep, Kesseleik, Raalte en Heeten zijn landweren opgegraven en in publicaties beschreven.

Waarschijnlijk zijn in het verleden veel meer resten opgegraven, maar zijn de meeste nooit als zodanig herkend. Het is dan ook niet eenvoudig een brede erfgreppel te onderscheiden van een landweer. Zeker wanneer kleine vlakken worden aangelegd en een palissade ontbreekt, is een landweer bijna niet te herkennen.

Een van de volledigst opgegraven landweren is De Lankerd bij Kesseleik in Zuid-Limburg. Deze landweer werd aangelegd in opdracht van Willem VI van Hoorne en moest het graafschap Hoorne beschermen tegen invallen uit het hertogdom Gelre. Deze landweer is aangelegd tussen 1371 en 1377. In het landschap was de wal van de landweer nog als een 60 centimeter hoog dijkje herkenbaar. Aan weerszijden van de wal werd bij het onderzoek op ongeveer 2 meter afstand een gracht aangetroffen.

fen. Net buiten deze gracht is een aantal lineaire concentraties kuiltjes aangetroffen. De kuiltjes waren gemiddeld 30 à 40 centimeter diep. Waarschijnlijk dienden de kuiltjes om het terrein voor de landweer ontoegankelijk te maken voor ruiters en vee. Naast wallen en grachten kunnen dus ook dergelijke rijen paaltjes wijzen op de aanwezigheid van een landweer.¹¹

In Gennep in Noord-Limburg zijn de resten van een gracht met palissade aangetroffen. Deze palissade is waarschijnlijk tijdens de Tachtigjarige Oorlog aangelegd



Afb. 16
Overzicht omheiningen daterend uit verschillende perioden van het zogenaamde veldkamp in Raalte.
1. 12e eeuwse ontginningskern (zonder omheining).
2-4. 2e helft 14e eeuw.
5-6. 16e-17e eeuw.
Uit: Groenewoudt *et al.*, 2000.

om de aanvoer van water naar de stadsgracht veilig te stellen. Op een zeventiende-eeuwse kaart zijn de gracht en de palissade duidelijk te zien. Hoewel de palissade uit een andere periode stamt dan de Deventer landweer, geeft de opgraving wel inzicht in andere mogelijkheden voor het uiterlijk van een dergelijk verdedigings-systeem.¹²

Ook de sporen die zijn aangetroffen in Raalte (Salland) zijn niet helemaal te vergelijken met die in Deventer. In Raalte zijn verschillende omheiningen aangetroffen die een zogenaamd kamp omsloten. Een kamp is in een aantal opzichten te vergelijken met een enk. Het belangrijkste verschil is dat een bouwlandkamp doorgaans eigendom was van één particulier, in tegenstelling tot enken die een meer gespreid eigendom kenden. Dergelijke bouwlandkampen werden veelal omheind door de houtwallen. In een periode waarin de ontginning van het gebied nog niet tot stilstand is gekomen, kan het functioneler zijn in plaats van een houtwal een tijdelijk hekwerk aan te leggen. In Raalte zijn verschillende omheiningen aangetroffen die steeds iets verder naar buiten opschuiven. Alle hekwerken dateren tussen de

¹¹ Modderman, 1981.

¹² Heidinga & Offenberg, 125.

Namen die kunnen wijzen op de aanwezigheid van een landweer:

Beumer	Verwijst naar slagboom die een doorgang in landweer afsloot bij gevaar.
Boomhoes	Idem
Boakholt	Zou kunnen verwijzen naar Baken hetzij als uitkijkpost hetzij als waar - schuwings signaal.
Boakman	Idem
Boomkamp	Verwijst naar slagboom die een doorgang in landweer afsloot bij gevaar.
Boom	Idem
Draaiom	Idem
Hekman	Verwijst naar het hek dat de landweer afsloot in tijden van gevaar.
Hekjan	Idem
Hekkert	Idem
Kloppershoek	Verwijst mogelijk naar het slaan op een houten plank bij onraad.
Kloppersstege	Idem
Kiekert	Verwijst naar kijken of uitkijken.
Kiekoet	Idem
Kipboom	Verwijst naar een slagboom die de landweer afsloot bij gevaar.
Koerhuis	'Koeren' is waarschijnlijk een verbastering van het latijnse curare en dus eveneens een verwijzing naar uitkijken.
Koldehof	Kolde is mogelijk een verbastering van het Twentse woord göllen dat hetzelfde betekent als gillen of schreeuwen. Ook hier is mogelijk een verband met waarschuwingen in tijden van nood.
Koldewey	idem
Kroasgenberg	'Kroasgen' betekent in het Twents iets als roepen en heeft dus een vergelijkbare achtergrond.
Pasop	Wijst op waken bij de landweer in tijden van gevaar.
Poortbulten	Kan verwijzen naar een doorgang in een landweer.
Poortstraat	Idem
Roophoes	Verwijst ook weer naar een waarschuwing in tijden van gevaar.
Rupert	Idem
Rufbaer	Idem
Slotman	Kan verwijzen naar afsluitbare doorgang in de landweer.
Sluitersveld	Idem
Sluter	idem
Stock	Verwijst mogelijk naar een staak waarop een wachtpost kon zitten of een baken als waarschuwing bij gevaar.
Stockman	Idem
Stockhorst	Idem
Storksnuut	Idem
Wachthuis	Verwijst mogelijk naar wachthuis.
Wachtendonk	Idem
Wachtboer	Kan verwijzen naar de boer die de sleutel beheert van de doorgang.

Afb. 17

Overzicht van veldnamen, eigennamen en boerderijnamen die een aanwijzing kunnen zijn voor de aanwezigheid van een landweer. Tenninglo et al., 1977, 10 - 12.

twaaalfde en de zestiende/zeventiende eeuw. Het markeren van het eigen territorium en het buiten dan wel binnen houden van dieren, was waarschijnlijk veel belangrijker dan de strategische waarde.¹³

In Heeten zijn bij een onderzoek een aantal evenwijdige rijen palen aangetroffen die waarschijnlijk eveneens deel uitmaakten van een landweer.¹⁴

Onderzoek van historische bronnen

Verschillende soorten historische bronnen kunnen veel vertellen over de ligging van landweren. In de eerste plaats is er een groep historische bronnen die stamt uit de tijd van de aanleg en het gebruik van de landweer. Een goed voorbeeld hiervan zijn bijvoorbeeld stadsrekeningen waarin regelmatig posten voorkomen die samenhangen met de landweren.

Andere voorbeelden zijn posten die samenhangen met het onderhoud van de slagbomen of het aanleggen van versterkingen. Ook in bronnen uit de tijd ná het buiten gebruik raken van de landweren komen regelmatig vermeldingen voor die verwijzen naar locaties waar vroeger een landweer lag of doorgangen in de landweer waren. Zo worden landweren bij grensconflicten vaak aangehaald als bewijs voor de ligging van de grens. De waarde van dergelijke informatie is vaak wel twijfelachtig, omdat er ook stukken werden nagemaakt om de eigen zaak te ondersteunen.

Toponymisch onderzoek

Er zijn een groot aantal namen die een aanwijzing kunnen vormen voor de mogelijke aanwezigheid van een landweer. Het gaat hierbij om veldnamen, boerderijnamen en eigen namen. Een eerste groep namen verwijst direct naar de aanwezigheid van een landweer zoals de namen Lantweer, Lankerd. Een tweede groep verwijst naar uitkijkpunten of versterkingen in de landweer. De derde groep is verreweg de grootste en verwijst naar de aanwezigheid van doorgangen in de landweer. Er wordt verwezen naar de slagbomen en hekken die de landweer afsloten, maar ook naar de persoon die de sleutel beheerde. Door dergelijke namen te inventariseren kan informatie worden vergaard over mogelijke landweren.

Onderzoek van historisch kaartmateriaal

Op oude kaarten staan vaak niet alleen namen die indirect wijzen op een reeds lang verdwenen landweer, maar ook op relictten van deze landweer. Een goed voorbeeld is een kaart van Groenlo daterend uit 1560 waarop het hele systeem van landweren is weergegeven. In de meeste gevallen zijn tegenwoordig in het veld echter alleen fragmenten van landweren te herkennen.

Bodemkundig en geomorfologisch onderzoek

Het is niet mogelijk om alleen op basis van de bodemopbouw en geomorfologie van een gebied de ligging van een landweer vast te stellen. Wel kan deze landschappelijke informatie worden gebruikt om de ligging van een op andere bronnen gefundeerde route te controleren en eventueel aan te vullen. In veel gevallen is het op basis van andere bronnen mogelijk een aantal punten aan te wijzen waar de landweer zeer waarschijnlijk heeft gelopen. Door deze 'vaste' punten uit te zetten op een bodemkaart kan vaak ook de route van de landweer tussen de 'vaste' punten worden voorspeld. De landweren maken over het algemeen zoveel mogelijk gebruik van de landschappelijke situatie. Vooral de grens van hoog en laag is dan ook een goede locatie voor een landweer. Het natte gebied vormde een natuurlijke barrière tegen indringers die eventueel kan worden versterkt door de aanleg van een natte gracht. Door op de hoge grond aan de andere zijde een houtwal of palissade aan te leggen

¹³ Groenewoudt et al., 1997, 138.

¹⁴ Met dank aan H. Scholte-Lubberding, (RAAP-Oost) voor het ter beschikking stellen van de gegevens uit Heeten (Ov.).

wordt het doorkruisen van de versperring nog moeilijker.

Inventarisatie zichtbare resten

In veel gevallen zijn relictten van landweren bij ruilverkavelingen verloren gegaan. Op andere plaatsen zijn wel kleine fragmenten bewaard gebleven. Vooral wanneer de aanwezigheid van een landweer op basis van andere bronnen is vastgesteld, kan gericht worden gezocht naar resten van de landweer. In veel gevallen zullen deze echter niet eenvoudig te onderscheiden zijn van gewone houtwallen of sloten.

Op basis van de hierboven beschreven mogelijkheden is hieronder gepoogd de ligging van de landweren in de omgeving van Deventer vast te stellen. Rondom Deventer spelen twee omvangrijke complexen landweren een belangrijke rol. Daarnaast was er waarschijnlijk ook nog een aantal kleinere landweren. De eerste landweer is de stadslandweer van de stad Deventer. Deze landweer moest de akker- en weidelanden van de stad beschermen tegen ongenode gasten en vormde de buitenste ring van de stadsverdediging. De tweede belangrijke landweer lag op de grens tussen Gelre (Gelderland) en het Oversticht (Overijssel).

4.2.3 De Deventer stadslandweer

In Deventer zijn weinig archeologische aanwijzingen voor de ligging van de stadslandweer voorhanden. Het fragment van de landweer aan de Snipperlingsdijk is het enige deel van deze landweer dat is opgegraven. De landweer bestond op deze locatie uit twee grachten met daartussen een wal met daarop een palissade. In het begin van de vijftiende eeuw werd de palissade afgebroken. De wal werd afgevlakt en er werd extra grond op gebracht om een soort 'terp' te creëren. Op deze terp werd een gebouw geplaatst. Mogelijk was het gebouw dat hier gebouwd werd een opvolger van het *Cuerhues bi der Ziekenboom*¹⁵ dat in de stadsrekening over 1377 voor het eerst wordt vermeld. In hoeverre het uiterlijk van de landweer aan de Snipperlingsdijk representatief is voor de rest van de landweer is onduidelijk. Op de Snipperlingsdijk was sprake van een palissade, elders stonden op de wal waarschijnlijk hagen. In de stadsrekeningen komen een aantal posten voor die verwijzen naar de aanplant van hagen op verschillende locaties in de landweer.¹⁶

Historische bronnen en oud kaartmateriaal bieden goede aanknopingspunten voor het onderzoek naar de stadslandweer. Vooral de doorgangen in de landweer, de zogenaamde *ronneboemen*, worden regelmatig genoemd in de stadsrekeningen. In de eerste plaats zijn er specificaties van de kosten van de aanleg en het onderhoud van de *ronneboemen*. Ten tweede worden er betalingen vermeld aan de bewakers van de slagboom. Tot slot zijn er nog vermeldingen waar de *ronneboemen* 'slechts' dienen als oriëntatiepunt voor het plaatsen van andere activiteiten, zoals graafwerkzaamheden aan wallen en grachten. In veel gevallen is de globale locatie van deze bomen vast te stellen.

In de rekeningen wordt meerdere keren melding gemaakt van werkzaamheden aan de landweer op *den Weerde*.¹⁷ De ligging van *den Weerde* is moeilijk met zekerheid vast te stellen. Mogelijk moet *den Weerde* gezocht worden ter hoogte van de huidige Zandweerd. Op *den Weerde* werd een gracht gegraven.¹⁸ Ook was er een doorgang in de landweer die afgesloten kon worden met een 'Ronneboom'.¹⁹ In 1371 wordt gesproken over een 'nyie graft vppen Weerde',²⁰ terwijl eerder ook al sprake is van een landweer op deze locatie. Het is onduidelijk of hiermee de aanleg van

¹⁵ CRD 1377, 13.

¹⁶ CRD 1365, 509; CRD 1377, 12; CRD 1379, 220.

¹⁷ Onder andere CRD 1348, 13; CRD 1365, 537; CRD 1371, 318.

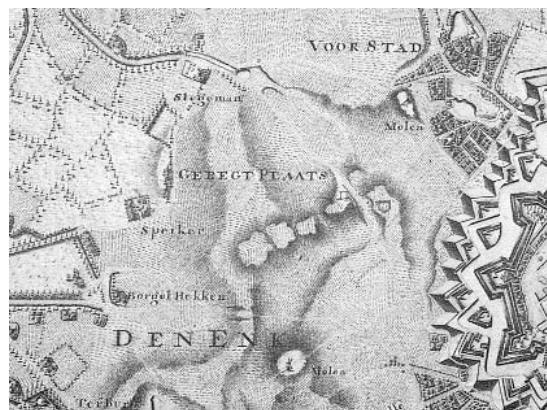
¹⁸ CRD 1348, 13.

¹⁹ CRD 1365, 537.

²⁰ CRD 1371, 318.

een nieuwe landweer wordt bedoeld of dat een bestaande landweer van een (extra) gracht werd voorzien.

Een aantal boerderijnamen in de omgeving zou kunnen verwijzen naar de landweer. Aan de Wetermansweg ligt een boerderij met de naam *Hekkert bij Helderma*.²¹ Dit zou kunnen verwijzen naar de doorgang in de landweer. Mogelijk moet de landweer iets verder naar het zuiden bij de Lookerskolk gezocht worden, omdat hier in later eeuwen de tol lag. Tot slot was volgens de lokale historicus Van Doorninck in 1936 bij de watertoren nog een fragment van de landweer te zien.²²



Afb. 19

Uitsnede uit de Hottingerkaart daterend uit 1793 met de vermelding van het Borghelerhecke.

De eerste met enige zekerheid te lokaliseren doorgang in de landweer is het zogenaamde *hecke apud Borghelo*²³ dat ook wel het *Borghelerhecke* wordt genoemd.²⁴ Van Doorninck plaatste deze doorgang ter hoogte van het latere tol op de kruising van de Havezathelaan met de Laan van Borgele.²⁵ Op de Hottingerkaart uit 1793 staat de naam *Borghelerhecke* echter iets verder naar het zuiden. Ook de ligging van een inmiddels afgebroken boerderij met de naam *Hekkert bij de Winter* pleit voor deze locatie.²⁶ De doorgang lag in dit geval onder de huidige bebouwing tussen de Laan van Borgele, de Karel de Grotelaan en de Lebuinuslaan.

De locatie van de zogenaamde 'ronneboem apud Voerdingheshues'²⁷ is minder eenvoudig vast te stellen. Wel zijn er in de directe omgeving van Deventer twee boerderijen met een naam waarin Voorde voorkomt. Dit zijn de boerderij Ten Voorde, ter hoogte van de Prinses Beatrixstraat en de boerderij Hagenvoorde iets ten noorden van het park Braband.²⁸ Hoewel ook de landschappelijke situatie een dergelijke route niet uitsluit, valt alleen op basis van deze namen geen exacte loop vast te stellen.

In de stadsrekeningen komt een aantal keer een zogenaamde 'ronneboem apud Colmescote'²⁹ voor. Eenmaal is sprake van een 'ronneboem apud Colmescoten ervene'.³⁰ Het erf Colmescote lag vermoedelijk ter hoogte van het Go Ahead Eaglesstadion aan de Vetkampstraat.³¹ Daar moet dan ook een doorgang in de landweer gezocht worden. Hier wordt niet alleen melding gemaakt van een doorgang, maar in 1359 wordt ook gesproken over een zogenaamde 'wrocht apud Colmescote'.³² Met een wrocht wordt waarschijnlijk een omheining of afsluiting bedoeld. Hoe de landweer tussen het *Borgelerhekkeren* en de *Ganseboom* precies verliep is dus niet vast te stellen. In afb. 18, (zie bijlage) is een aantal mogelijke routes weergegeven.

²¹ Boerderijkaart Kloosterboer 1998 (nr. 67).

²² Van Doorninck, 1936, 4.

²³ CRD 1345, 203.

²⁴ CRD 1352, 118.

²⁵ Van Doorninck, 1936, 4.

²⁶ Boerderijkaart Kloosterboer 1998 (nr. 92).

²⁷ CRD 1345, 203.

²⁸ Boerderijkaart Kloosterboer 1998 (nrs. 96 en 188).

²⁹ CRD 1345, 203; CRD 1352, 118.

³⁰ CRD 1353, 205.

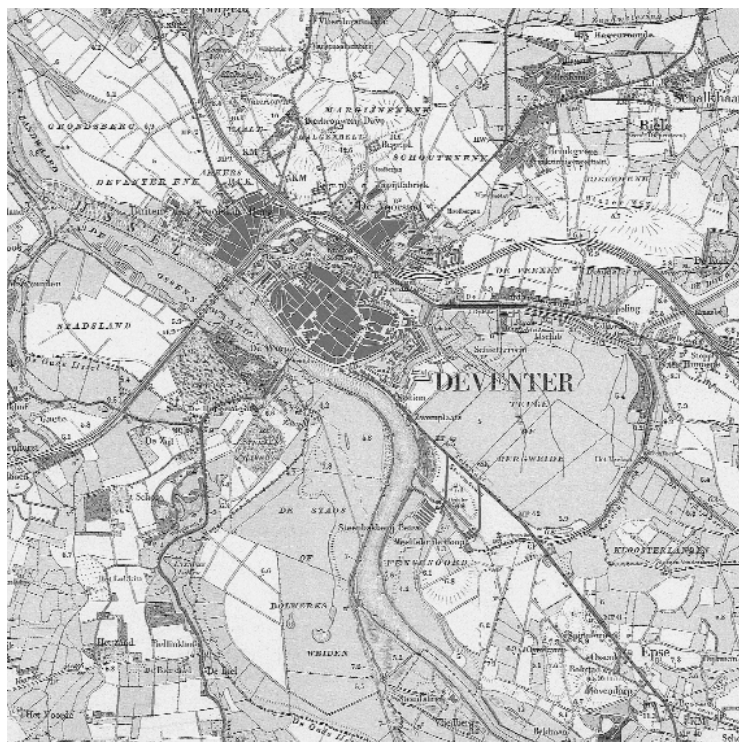
³¹ Boerderijkaart Kloosterboer 1998 (nr. 190).

³² CRD 1359, 646.

In een ander archiefstuk is vastgelegd dat 'die buren van Rele' verantwoordelijk waren voor het onderhoud van de landweer 'an den Ganseboom' die 'plach te hieten die boom to groeten Baerle.'³³ In Schalkhaar ligt aan het einde van de Ganzeboomweg een boerderij met de naam *De Ganzeboom*. Op deze locatie moet vermoedelijk 'de Ganseboom' gezocht worden. Van Doorninck vermeldt hiernaast nog een doorgang bij Baerlo.³⁴ Deze doorgang lijkt gebaseerd op de eerdergenoemde passage. De beschrijving spreekt van de boom 'to' (naar) 'groeten Baerle'. Gezien de ligging van de Ganseboom wordt waarschijnlijk bedoeld dat de Ganseboom aan de weg naar Baerlo lag en was er geen tweede boom in Baerlo. Iets ten zuiden van de Ganseboom ligt een boerderij die de Hagedoorn heet. Dit zou eventueel kunnen verwijzen naar de doornhaag op de wal van de landweer.

In 1376 werd door twee burgers van Deventer en de Meyer van Colmeschoten de landweer tussen Riele en Colmschate gecontroleerd.³⁵ Een passage in de stadsrekeningen van 1377 verteld dat de schepenen op inspectie gingen langs de 'ziekenboom ende voert omme den Engh' om de vruchten (grachten of houtwallen) te bezien.³⁶ Deze beschrijving heeft waarschijnlijk betrekking op de landweer om de Rielerenk. In 1377 wordt ook gegraven aan een landweer 'achter Relo'.³⁷ Tot slot werd in 1379 een rekening betaald voor een schepel mosterdzaad dat 'verzeyt waert up die lantwere to Relo'.³⁸ Dit mosterdzaad kon dienen als een natuurlijke meststof en voegde stikstof toe aan de bodem. De naam *Engh* zou eventueel echter ook kunnen slaan op de Deventer Enk ten Oosten van de stad of op de Margijnen Enk. 'Op den Engh' lag niet alleen een landweer maar stond ook een uitkijkpost, een zogenaamd *cuerhues*.³⁹

De volgende doorgang in de landweer was de zogenaamde *Ziekenboom*. Deze boom was gelegen bij de het leprozenhuis *St. Jurriën* en wordt in 1377 voor het eerst genoemd.⁴⁰ Volgens dezelfde stadsrekening lag bij de ziekenboom ook een koer-



Afb. 20
Teuge en Bolwerksweide in 1911 naar de
Chromotopografische Kaart des Rijks.

³³ Inventaris Deventer Archief Bijlage, 226.

³⁴ Van Doorninck, 1936, 5.

³⁵ CRD 1376, 347.

³⁶ CRD 1377, 34.

³⁷ CRD 1377, 18.

³⁸ CRD 1379, 220.

³⁹ CRD 1369, 242.

⁴⁰ CRD 1377, 13.

huis. In hetzelfde jaar werden 'ene line, ene tobberode, ene maende ende een poleyden bluc' gekocht 'an dat cuerhues bi der ziekenboem'.⁴¹ In 1361 werd al gegraven aan een gracht bij het ziekenhuis, maar er wordt dan nog geen melding gemaakt van een doorgang.⁴² Elders in de stadsrekeningen wordt gesproken over een landweer in de Veenen. Mogelijk hebben de passages over een 'ronneboem iuxta Vene' betrekking op de doorgang bij het ziekenhuis.⁴³ Het zou echter ook kunnen gaan om een andere doorgang ter hoogte van de Veenen (afb. 20).

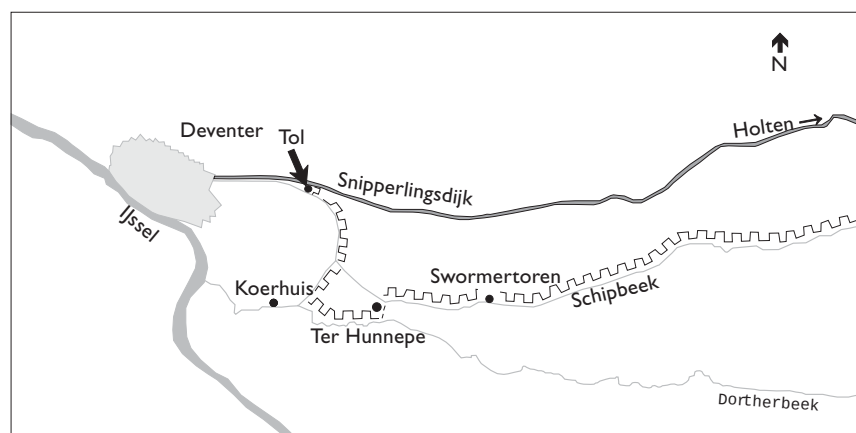
De ligging van de volgende ronneboem, is alleen bij benadering vast te stellen. Deze was in ieder geval gelegen op de Teuge.⁴⁴ Er is sprake van een 'Ronneboem bi den coelhouden vor die Berchporte'.⁴⁵ Onduidelijk is wat hiermee wordt bedoeld. Gaat het om een slagboom vlak voor de Bergpoort of een verderop gelegen doorgang in de landweer? De landweer volgde waarschijnlijk de dijk om de Teuge. Deze stadsweide werd omgeven door een oude rivierarm. In 1365 hebben 'Spiet ende sinen ghesellen doernes ghepotet (...) up den dijc omme den Toghe'.⁴⁶ Hoewel ook op de Teuge gesproken wordt over een gracht, gaat het waarschijnlijk niet om een gegraven gracht, maar om de oude rivierarm die het gebied omsluit.⁴⁷ Het zuidelijke deel van de landweer om de Bergweide ging later deel uitmaken van de Overijsselse landweer. Ter hoogte van de Deventerweg stond tot de negentiende eeuw een koerhuis. Dit maakte ook deel uit van de Overijsselse landweer en zal dan ook bij deze landweer aan de orde komen.

Aan de andere zijde van de IJssel lag eveneens een deel van de stadslandweer. In de stadsrekeningen wordt meerdere keren gesproken over 'den Mersche'. Den Mersche was het gebied dat later de Bolwerksweide ging heten. In de stadsrekeningen wordt gesproken van graafwerkzaamheden aan 'de wrochten', een 'cuerhues up den Mersche' en een 'tobberode achter up den Merche'.⁴⁸ Net als op veel andere plaatsen zoals 'oppen Weerde, oppen Toghe, De Venen, Douveelder Colc', werd hier in 1361 door burgers gegraven aan de landweer. Bij toerbeurt moesten de burgers uit de acht wijken van de stad graven aan de verschillende delen van de landweer. Het zwaarste werk werd vaak uitgevoerd door een zekere meester Speet en zijn gezellen.⁴⁹

4.2.4 De Overijsselse landweer

De Overijsselse landweer was gelegen tussen Gelre en het Oversticht en diende om het Oversticht te beschermen tegen aanvallen uit Gelre. Vooral de lagere adel

Afb. 21
Overzichtsreconstructie van de
Overijssels Landweer.



⁴¹ CRD 1377, 13.

⁴² CRD 1361, 13, 61; CRD 1363, 264.

⁴³ CRD 1345, 229; CRD 1353, 205.

⁴⁴ CRD 1348, 43; CRD 1359, 615.

⁴⁵ CRD 1362, 93.

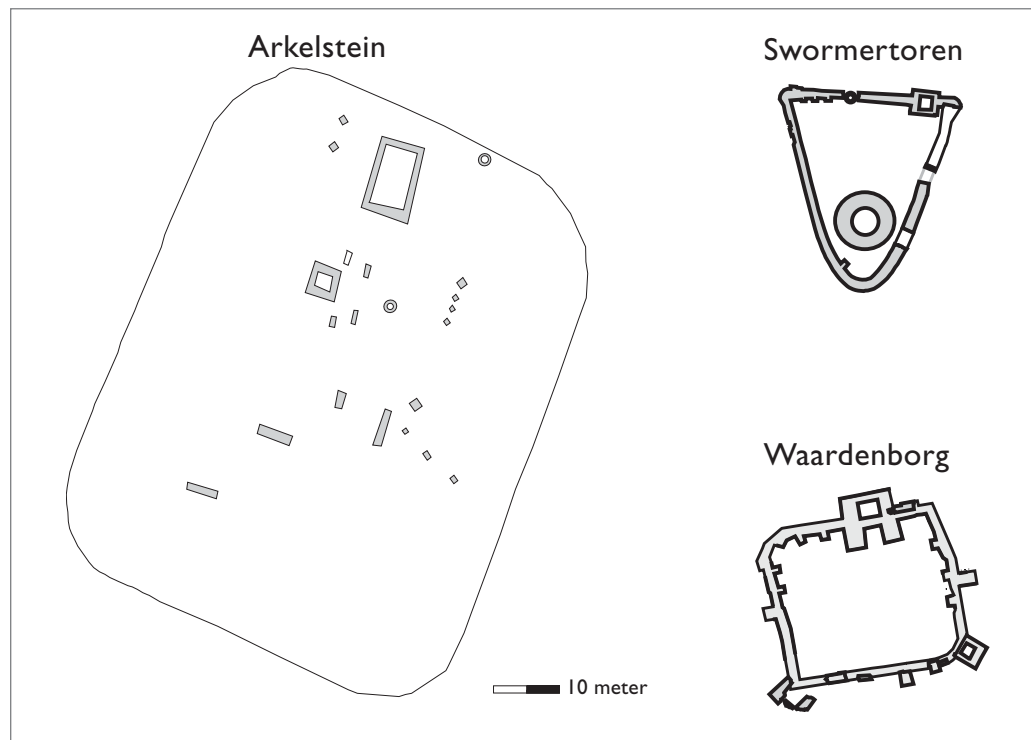
⁴⁶ CRD 1365, 509.

⁴⁷ CRD 1346, 257.

⁴⁸ CRD 1365, 510; CRD 1377, 14.

⁴⁹ CRD 1361, 12-14, 24, 55, 57, 58, 60 - 61.

van Gelre maakte zich meer dan eens schuldig aan plundertochten. Bij de doorgangen in deze landweer werden zware versterkingen aangelegd. De belangrijkste waren Koerhuis, Swormertoren, Arkelstein en de Waardenborg. Het Koerhuis en de Swormertoren waren bakstenen torens, Arkelstein en de Waardenborg bezaten meer de allure van een kasteel.



Afb. 22

Plattegronden van de Swormertoren, Arkelstein en de Waardenborg.
Schaal 1: 1000.

Formeel werd het initiatief tot de aanleg van de Overijsselse landweer genomen door de landheer van het Oversticht, de bisschop van Utrecht. In de stadsrekeningen van Deventer over het jaar 1365 wordt dan ook vermeld dat 'Lambert den Hoenrevangher naar Arkelstein en Holten is gelopen ende besaech die graft die die bisschop graven doet'.⁵⁰ De Overijsselse landweer is dus waarschijnlijk rond 1365 aangelegd.

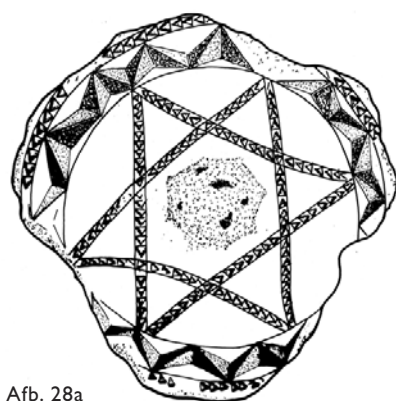
In de praktijk was de invloed van de drie belangrijkste steden van Overijssel - Deventer, Kampen en Zwolle - bij de aanleg van de landweer waarschijnlijk veel groter. De bisschop van Utrecht zat in deze periode voortdurend krap bij kas en de steden van Salland sprongen regelmatig bij om grote projecten te financieren. Vooral de steden waren gebaat bij veiligheid en zullen bij de bisschop op de aanleg van een dergelijke landweer aangedrongen hebben.

Deventer leverde de bisschop niet alleen een groot deel van de benodigde financiële middelen, maar ook materiaal en mankracht. Het Koerhuis en de Swormertoren zijn in ieder geval door de stad gebouwd en betaald. Ook in de bouw van de eerste fase van Arkelstein lijken de inwoners van Deventer de hand te hebben gehad.⁵¹ Later werd een kastelein van de bisschop met de werkzaamheden belast. Ook in die periode bleven de meeste financiën die nodig waren voor de bouw,

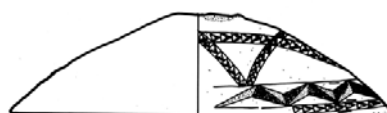
⁵⁰ CRD 1365, 430.

⁵¹ CRD 1347, 301.

Afb. 26
Aardewerk uit de grachten van het
tolhuis en de ophogingslagen van de
terp. Foto: M. Binnendijk, Deventer.



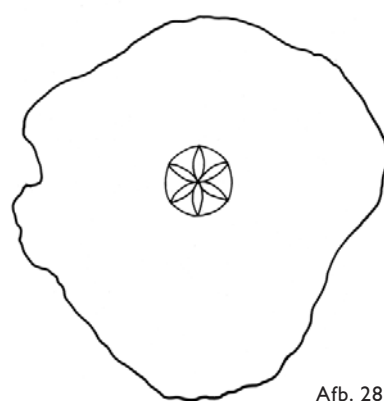
Afb. 28a



Afb. 28b

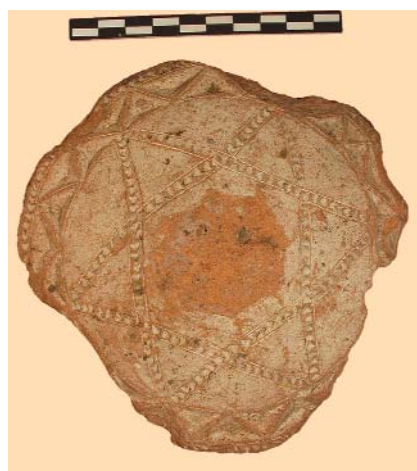
Afb. 28
Voor-, zij en achteraanzicht
van dover afkomstig uit de
oostelijke gracht aan de
stadszijde.

Afb. 29
Voorzijde dover.



Afb. 28c

Afb. 29



Afb. 31
Detailfoto van applique op s1-kan-5.





Afb. 35



Afb. 36



Afb. 37

Afb. 35
Pijpaarden crucifix,
aangetroffen onder de brandlaag van
het vijftiende eeuwse tolhuis.

Afb. 36
Pijpaarden beeld van Maria,
aangetroffen onder de brandlaag van
het vijftiende eeuwse tolhuis.

Afb. 37
Pijpaarden beeld van Ursula,
aangetroffen onder de brandlaag van
het vijftiende eeuwse tolhuis.
Foto's 35-37: M. Binnendijk.



Afb. 38
Drie bewerkte leisteen fragmenten.



Afb. 41
Koperen plak geslagen in Deventer in 1495.



Afb. 42
Dubbele Gelderse Groot geslagen in opdracht van Arnold, hertog van Gelre (1423-1465, 1471-1473).

Van links naar rechts:

Afb. 45 Een Amsterdams lakenlood afkomstig uit de brandlaag van het tolhuis. Doorsnede 2 cm.

Afb. 46 Een mondharp afkomstig uit de brandlaag van het tolhuis. Lengte 5 cm.

Afb. 47 Een tapkraan afkomstig uit de brandlaag van het tolhuis.





Afb. 48
Een pootje van bronzen
grape afkomstig uit de
brandlaag van het tolhuis.
Hoogte 3,3 cm.



Afb. 49a
Voor- en zijaanzicht kistbeslag
afkomstig uit de oostelijke gracht van
het tolhuis.
Lengte 9,1 cm.



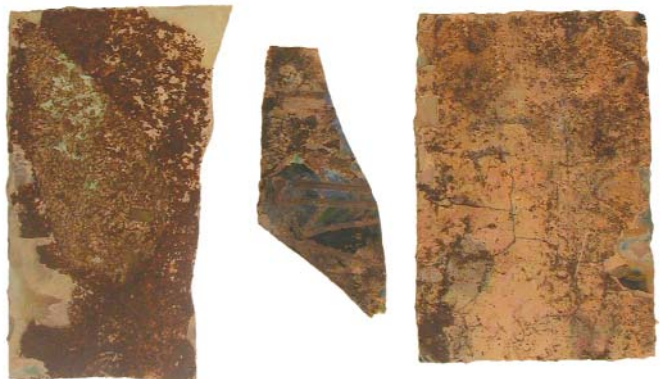
Afb. 50
Scharnierschaar afkomstig uit de brand-
laag van het tolhuis.
Lengte 14,6 cm.



Afb. 51
Vingerhoed afkomstig uit kleilaag die de
brandlaag afdekte.
Doorsnede 1,4 cm, hoogte 1,8 cm.



Afb. 52
Fragmenten gebrandschilderd glas uit de brandlaag
van het tolhuis.



Afb. 53
Een benen werpkoot met een loden kern uit de oostelijke
gracht aan de stadszijde.
Lengte 6,3 cm.

afkomstig uit Deventer. Doordat de bisschop financieel in belangrijke mate afhankelijk was van Deventer, Zwolle en Kampen, kregen deze door verschillende verdragen in de veertiende eeuw steeds meer invloed op het bestuur. De versterkingen in de landweer zijn feitelijk dan ook in handen van de steden. Het kasteelschap van Arkelstein mocht sinds 1381 alleen worden vervuld door een burger van een van de drie steden. De Waardenborg is zelfs in feite alleen in handen van de stad Deventer, omdat vanaf 1383 alleen een burger van deze stad tot kastelein kon worden benoemd.⁵²

Van de grachten en wallen van de landweer is niets teruggevonden. Waarschijnlijk fungeerden de Koerhuisbeek en de Schipbeek als gracht voor de landweer. Alleen waar de landweer niet achter de beek lag, was het nodig om een gracht aan te leggen. Waarschijnlijk lagen de hagen of palissaden van de landweer boven op de dijk van de Schipbeek. In dit geval is het grootste deel verloren gegaan bij het kanaliseren van de Schipbeek en de aanleg van de Rijksweg A1. Drie van de vier versterkingen zijn archeologisch in meer of mindere mate onderzocht. Ook de locatie van het Koerhuis is op basis van diverse andere bronnen ongeveer vast te stellen.

Het eerste deel van de landweer lag aan de noordzijde van de Koerhuisbeek. Hier lag ook de eerste doorgang in de landweer, waardoor de weg naar Gorssel en Zutphen liep. Op de locatie waar deze weg de beek kruiste, lag het Koerhuis. Van dit Koerhuis zijn archeologisch geen resten aangetroffen. De globale locatie is echter op basis van een aantal andere bronnen wél vast te stellen. De vroegste kaart die de ligging van het Koerhuis vermeldt, is die van Thomas Berendts uit 1612.

Afb. 23

Kaart van landmeter Thomas Berendts uit 1612. Hierop is het Koerhuys duidelijk te herkennen. Verder is ten noorden van de Schipbeek een deel van de Overijsselse landweer weergegeven.



⁵² Janssen & Verlinde, 1977, 22.

Ook op de chromotopografische kaart uit 1903 staat de locatie van het Koerhuis nog aangegeven. De resten van het Koerhuis liggen tegenwoordig waarschijnlijk onder de Deventerweg ter hoogte van het Overgelder College. Op een tekening uit 1770 is goed te zien hoe het Koerhuis eruitzag.



HET KOERHUIS, EN OUDE WAGT - TOREN BUITEN DEVENTER ZO ALS HET ZICH VERTOONDE IN DEN JAARE 1770.

Afb. 24

Tekening van het Koerhuys in 1770. De landweer had toen al eeuwen zijn functie verloren.

Vanaf het Koerhuis volgde de landweer de Dortherbeek. Op de eerdergenoemde kaart van Thomas Berendt staat het deel van de landweer tussen de *Steenen Brugge* en de *Dortsche Sluys* afgebeeld. Bij de Dorthersluis verlaat de landweer de Dortherbeek. Vanaf de Dorthersluis staat de landweer niet meer op de kaart. Bij Dorthersluis verliet de landweer de Dortherbeek. De landweer liep van de Dorthersluys naar de Swormertoren. Deze Swormertoren staat weer wel op de kaart van Thomas Berendt. Tussen de *Sluys* en de Swormertoren is een rechte bomenrij getekend. Mogelijk is dit een relict van de landweer.



Afb. 25

De Swormertoren tijdens het onderzoek van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland in 1994-1995. Foto H. Lubberding.

De Swormertoren is enige jaren geleden door de AWN-afdeling 18 onderzocht. Bij dit onderzoek zijn de resten van een vrijstaande toren aangetroffen die werd omgeven door een driehoekige stenen ommuring. Bij dit onderzoek is met uitzondering enkele scherven majolica geen vondstmateriaal aangetroffen. Het is dus niet mogelijk om op basis van de archeologische bronnen meer te zeggen over de materiële cultuur van de torenwachters of bewoners van de toren. De historische bronnen bieden echter meer inzicht in het functioneren van de Swormertoren. In vreedzame perioden stond er op de Swormertoren maar één wachter. In de stadsrekeningen is het jaargeld van de wachter terug te vinden. Hij was verantwoordelijk voor het bewaken van de toren, het openen van de slagboom, het hijsen van de Tobberode en hij moest tevens toezien op het onderhoud van de landweer. De eed van trouw die de torenwachter moest afleggen weerspiegelde deze taken:

*'Dat gij den toern nyt sijnen tobhoeren trouwliken ende wall verwaeren sullen ter stad behoef, ende dair nymans op te laten dair der Stad ende den Lande last of coemen mochte; ende dat gy ghen holt of tuen breken noch houwen en soelen in der Stad Landweer; ende, of gy ymant vernemen die dat dede, dat gy fat terstont anbrengen sullen den burgermeister in der tijt. Dat juw Got soe helpe.'*⁵³

In tijden van nood kreeg de wachter versterking van vijf of zes hulpwachters uit de stad. In 1410 wordt voor deze wachters een vuurkorf aangeschaft en dertig jaar later vinden we een rekening voor de aanschaf van een zestal papelyonen (tenten) voor de hulpwachters.⁵⁴

Vanaf de Swormertoren liep de landweer waarschijnlijk verder achter de Schipbeek. De volgende bekende versterking was kasteel Arkelstein dat bijna 10 kilometer verder naar het oosten lag. Voor de ligging van de landweer tussen de Swormertoren en Arkelstein zijn geen goede aanwijzingen. Gezien de grote afstand tussen deze versterkingen is het goed mogelijk dat tussen de Swormertoren en Arkelstein nog een doorgang in de landweer was, misschien voorzien van een nog onbekende versterking. Arkelstein was gelegen in het buurtschap Loo ongeveer 5 kilometer ten oosten van Bathmen. Bij het egaliseren van het terrein in 1938, werden de resten van dit kasteel aangetroffen. Bij dit onderzoek kon een dubbele gracht worden vastgesteld. Over de gracht lag een ophaalbrug waarvan de houten palen zijn aangetroffen. Het terrein binnen de grachten meet 80 x 120 meter. Op dit terrein zijn de resten van een rechthoekig huis van 9 x 15 meter, een vierkante toren van 5,20 x 5,20 meter en een aantal andere funderingsresten aangetroffen. Janssen gaat ervan uit dat in 1347 een houten versterking werd aangelegd op deze locatie. Dit gebeurde in ieder geval met medeweten en misschien zelfs in opdracht van de bisschop Jan van Arkel. Pas in 1361 komen we voor het eerst de naam Arkelstein tegen.⁵⁵ Deze versterking werd naar alle waarschijnlijkheid in de jaren na 1360 gebouwd, eveneens in opdracht van bisschop Jan van Arkel.⁵⁶ Op basis van waarnemingen tijdens de egalisatie van het terrein en een aantal tekeningen uit later tijd heeft Van Doorninck een reconstructie gemaakt van de versterking.

Ook verder naar het oosten is niets bekend over de eigenlijke landweer. Wel is de afsluitende versterking het bisschoppelijke kasteel *De Waardenborg* bij Holten in 1972 voor een groot deel opgegraven. De vesting had een binnenterrein van 25 bij 30 meter en werd omgeven door een gracht van 20 meter breed en 3,5 meter diep. De wanden van de gracht waren bekleed met leem om afkalving te voorkomen. Binnen de gracht is alleen het fundament van de hoofdburcht, bestaande uit een

⁵³ Dumbar, 1732, 160.

⁵⁴ Lubberding, 1996, 58.

⁵⁵ Jansen & Verlinde, 1977, 8.

⁵⁶ Van Doorninck, 1940, 90.

ommuring en een poortgebouw, aangetroffen. Deze muren zijn ongeveer 1,5 meter dik. In de ommuring bevond zich aan de noordzijde een poortgebouw en op de beide zuidelijke hoeken een toren. Voor de poort zijn in de gracht de resten van een brug aangetroffen; mogelijk had het kasteel destijds ook een voorburcht. In de muren zijn verschillende bouwfasen te herkennen die ook historisch naar voren komen. Mogelijk lag er aan de zuidzijde een hoofdgebouw. Hoewel hiervan geen resten zijn aangetroffen, zouden de aanwezigheid van een privaat in de oosthoek, de afwezigheid van steunberen en de vondstconcentratie op deze locatie hierop kunnen wijzen.⁵⁷

De eerste historische vermelding van het *Huis Holten*, zoals de *Waardenborg* aanvankelijk genoemd wordt, dateert uit 1380. In hetzelfde jaar werd deze versterking platgebrand door de Hendrik van Solmisse een bondgenoot van Hendrik van Stakenborch de opstandige rentmeester van Salland. In 1381 begonnen de burgers van Deventer aan de opbouw van het kasteel. In 1382 was het kasteel gereed en werd Willem van der Maze benoemd tot rentmeester. Bij het afleggen van de eed door de kastelein ontving het tot dan toe als *huys to Holten* beschreven kasteel zijn nieuwe naam: *Waerdenborch*. In 1401 stelde de bisschop vast dat het kasteel niet sterk genoeg was en dat het diende te worden verbouwd. Hij verpachtte het met de bijbehorende inkomsten aan Gerrit Borre. Deze rentmeester kreeg de taak het kasteel verder te versterken. De stad Deventer leende de bisschop grote sommen geld voor deze werkzaamheden. Vanaf 1444 mochten de kasteleins alleen nog maar onderhoud plegen en was het niet langer toegestaan het kasteel verder uit te breiden zonder uitdrukkelijke toestemming. In een rekening van de rentmeester van Twente, lopend van 1 oktober 1531 tot 30 september 1532, wordt in de kantlijn vermeld dat de *Waardenborg* is 'gedemolieert ende afgebroocken'.⁵⁸ Mogelijk heeft de afbraak te maken met de overdracht van het Oversticht door de bisschop aan Karel V in 1528.

Tussen Holten en de IJssel werd zodoende tussen de late veertiende eeuw en de vroege zestiende eeuw een stevige aaneengesloten defensie aangelegd. De Overijsselse steden en met name Deventer hebben hier niet alleen financieel, maar ook militair sterk aan bijgedragen.

4.3 Het leprozenhuis St. Jurriën en de tolkamer

Na de aanleg van de kade werd rond 1348 op een van de natuurlijke hoogten het zieken- en leprozenhuis St. Jurriën gebouwd. Dit ziekenhuis bestond uit een hoofdgebouw met een aantal bijgebouwen bestaand uit stallen, schuren en een kerk of kapel. Van het hoofdgebouw is bekend dat het zich aan de noordzijde van de dijk bevond. Omdat de belangrijkste route van Deventer naar het oosten over de Snipperlingsdijk liep, werd aan de dijk tegenover het leprozenhuis een tolkamer aangelegd. De enige afbeelding van deze tolkamer staat op het eerdergenoemde schilderij van het beleg door Rennenberg van de stad Deventer in het jaar 1578.⁵⁹ Alle andere bekende afbeeldingen zijn afkomstig van kopieën van dit schilderij.

Op 13 juli 1572 werd het leprozenhuis door de troepen van de prins van Oranje in brand gestoken.⁶⁰ Na deze vijandigheden werd het in ieder geval deels nog eenmaal herbouwd. Zes jaar later werd het pesthuis bij het beleg van Deventer door de troepen onder de graaf van Rennenberg opnieuw verwoest.⁶¹ Hierna werd besloten het leprozenhuis binnen de stad te herbouwen. De tolkamer werd aan de zuidzijde van de dijk herbouwd.

⁵⁷ Janssen & Verlinde, 1977, 16 - 18.

⁵⁸ Janssen & Verlinde, 1977, 29 - 30.

⁵⁹ Schilderij 'Het beleg van Deventer door van Rennenberg', anoniem, 1578, (collectie Historisch Museum De Waag, Deventer).

⁶⁰ Houck, 1901, 262.

⁶¹ Hogenstijn, 1988, 51.

4.4 De Snipperlingsdijk van 1600 tot 2000

Het terrein van het voormalige pesthuis bleef echter eigendom van het St. Jurriëngasthuis. In 1607 kreeg het gasthuis van de stad toestemming een boerderij van vijf gebinten te bouwen op de voormalige locatie van het leprozenhuis.⁶² Waarschijnlijk heeft deze boerderij die een aantal grote verbouwingen heeft ondergaan, tot 1945 op deze locatie gestaan. In de Tweede Wereldoorlog ging de boerderij in vlammen op. Na de oorlog werd op deze locatie de witte villa gebouwd die er tot op heden staat.

Ook de kade maakte in deze periode een aantal grote ontwikkelingen door. In 1609 besloten De Ridderschap en Steden van Overijssel tot ophoging van de lage dijk, die voortaan Snipperlingsdijk zou heten.⁶³ De nieuwe dijk moest de slecht onderhouden Douvelderdijk gaan vervangen als Ijsseldijk. In 1610 werd deze hogere dijk aangelegd en ging de Snipperlingsdijk als kerende Ijsseldijk fungeren. Deze keuze bleek minder fortuinlijk dan gehoopt. De dijk lag haaks op de stroomrichting van de Ijssel en brak in respectievelijk 1652, 1689, 1744, 1754 en 1784 door. In 1658 kwamen ook de andere rivierdijken rondom Deventer bij hoogwater zo onder druk te staan dat de bestuurders van Deventer besloten om de Snipperlingsdijk door te steken. Hoewel ze hiermee voorkwamen dat de andere dijken braken, kwamen als gevolg hiervan grote delen van Salland onder water te staan. Na de doorbraak van 1784 werd besloten de kerende dijk weer af te graven, zodat deze bij extreem hoge waterstanden weer als overlaat kon fungeren. Ook de overlaat bleek niet naar wens te functioneren, zodat de dijk in de loop van de negentiende eeuw weer geleidelijk werd opgehoogd tot het huidige pijl. Pas met de aanleg van de huidige Ijsseldijk verloor de Snipperlingsdijk zijn waterkerende werking.

Langs de dijk stond in de twintigste eeuw een aantal woningen en boerderijen. Komend vanuit de stad bevonden de eerste woningen zich in westelijke smalle punt van het terrein tussen de Snipperlingsdijk en het Overijssels Kanaal. Deze zijn aan het einde van de twintigste eeuw afgebroken.

Ook iets verder naar het oosten tegenover de villa *St. Jurriën* stonden twee gebouwen. Van beide gebouwen zijn bij het onderzoek resten aangetroffen. Het meest oostelijke gebouw was herberg *De Snipperling*. Het uithangbord van deze herberg is nog te zien in het Historisch Museum De Waag. Aan de uiterste oostzijde van het terrein lagen vanaf het einde van de negentiende eeuw drie kalkovens. Deze lagen onder de huidige locatie van Klosters. Het gebied tussen de kalkovens en de huizen tegenover Snipperlingsdijk 25 was zeer laag gelegen en is pas in de jaren zeventig van de twintigste eeuw opgevuld met puin en afval dat van elders werd aangevoerd.

5 KERAMISCH ONDERZOEK

5.1 Onderzoeksmethodiek

Bij de determinatie van de keramiek is opnieuw uitgegaan van de periodisering die in par. 1.6 is beschreven. Binnen de perioden is het materiaal op basis van de eerder besproken stratigrafie in de coupes en de vlakken verder opgedeeld in een aantal complexen die individueel zullen worden besproken. Vooral uit de periode tussen de afbraak van de palissade op de landweer en het afbranden van het tolhuis (afb. 26, blz. 29) zijn meerdere aardewerkcomplexen voorhanden.

⁶² Bloemink, 1999, 6.

⁶³ Van der Schrier, 19.

Bij het determineren van het aardewerk zijn de volgende complexen onderscheiden:

Wal van de landweer en ingravingssleuf van de palissade	(periode 1)
Vulling van de gracht aan de stadszijde	(periode 2)
Vulling van de greppel aan de stadszijde	(periode 2)
Vulling van de gracht aan de zijde van Colmschate	(periode 2)
Ophoging van de terp boven op de wal	(periode 2)
Ingravingen poeren van het tolhuis/de herberg	(periode 2)
Vloerniveau en brandlaag van het tolhuis/de herberg	(periode 2)
Vulling van de koelput stenen fase tolhuis	(periode 3)

Al het materiaal uit de bovengenoemde complexen is beschreven en geanalyseerd.⁶⁴ Per complex is het gewicht en het aantal scherven per soort keramiek bepaald. Verder is per soort keramiek het minimum aantal exemplaren (MAE) bepaald. Indien mogelijk zijn ook de hoofdvorm en het type volgens het Deventer-systeem bepaald.

5.2 Vaatwerk en overige keramiek

5.2.1 Wal van de landweer en ingravingssleuf van de palissade

In het zandlichaam van de wal zijn geen vondsten aangetroffen. Wel zijn er twee vondsten afkomstig uit de ingravingssleuf van de palissade. Allereerst is er één fragment grijs aardewerk dat niet nader te determineren is. Verder is een fragment tefriet aangetroffen. Het is niet zo vreemd dat in het wallichaam weinig vondsten zijn aangetroffen. Op het moment van aanleg van de landweer, was de omgeving nog maar zeer kort in gebruik voor bewoning. In de omgeving zal daarom maar weinig afval hebben gelegen. De wal is waarschijnlijk aangelegd met grond die beschikbaar kwam door het graven van de grachten. In een ongestoord bodemprofiel bevat deze maar weinig vondstmateriaal.

5.2.2 Vulling van de gracht aan de stadszijde

SOORT AARDEWERK	AANTAL	PERC.	GEWICHT	PERC.	MAE	PERC.
Steengoed - 1	120	34,5%	4160	44,4%	19	37,5%
Steengoed - 2	61	17,6%	1230	13,1%	14	20,3%
Grijsbakken	52	15,0%	1405	15,0%	18	26,1%
Roodbakken	111	32,0%	2538	27,1%	16	23,2%
Hafner aw	2	0,6%	7	0,1%	1	1,4%
Kachel tegel	1	0,3%	34	0,3%	1	1,4%
TOTAAL	347	100,0%	9374	100,0%	69	100,0%

Tabel 1.
Verhouding van de verschillende soorten keramiek op basis van het aantal scherven, het gewicht in grammen en het MAE.

⁶⁴ Determinatie keramiek: M.H. Bartels, M. Klomp & B. Vermeulen.

TYPE	AANTAL	TYPE	AANTAL	TYPE	AANTAL	TYPE	AANTAL
s1-kan	5	s2-kan	13	g-kom-1	9	r-bor	1
s1-kan-3	2	s2-tre	1	g-kom	9	r-gra	7
s1-kan-5	1					r-kom	3
s1-tre	10					r-oli	1
s1-tre-3	1					r-vet	1
						r	3
TOTAAL	19	TOTAAL	14	TOTAAL	18	TOTAAL	16

Tabel 2.
Keramiekvormen en -typen.

Het grootste deel van de aardewerk vondsten bestaat uit steengoed zonder oppervlaktebehandeling (steengoed-1). In de gracht is alle steengoed-1 afkomstig uit Siegburg. Van het grootste deel van het materiaal viel wel de hoofdvorm, maar niet het type vast te stellen. In enkele gevallen was het vaststellen van een type wel mogelijk. Resten van minimaal twee kannen, s1-kan-3 zijn aangetroffen. Bij een onderzoek in 1989 aan het Burseplein in Deventer zijn in een beerput, 21 kannen van dit type gevonden. De beerput bezat een homogene samenstelling en bevatte materiaal dat dateerde uit de periode tussen 1375 en 1425. Aan het Burseplein was in een iets later te dateren afvalkuil eveneens een aantal van deze kannen aangetroffen.⁶⁵ De datering van de rest van het materiaal in deze kuilen leidt tot de conclusie dat deze kannen in ieder geval tot het midden van de vijftiende eeuw blijven voorkomen.

Naast de hierboven beschreven kannen zijn in deze gracht de fragmenten van minimaal één s1-kan-5 aangetroffen. Ook in de eerdergenoemde afvalkuilen van het Burseplein is dit type kan opgegraven. Deze afvalkuilen worden tussen 1425 en 1475 gedateerd.



Afb. 27
s1-tre-3 uit de oostelijke gracht aan de stadszijde.

⁶⁵ Clevis & Kottman, 1989, 38.

Naast acht kannen zijn er elf trechterbekers afkomstig uit Siegburg aangetroffen. Slechts een van deze trechterbekers is met zekerheid van het type sl-tre-3. Kenmerkend voor dit type is de korte trechter en de brede hals. Ook deze trechterbekers zijn in de eerdergenoemde beerput en afvalkuilen aan het Burseplein aangetroffen.

De groep steengoed mét oppervlaktebehandeling bestaat uit de fragmenten van minimaal dertien kannen. Tien kannen zijn afkomstig uit Langerwehe waarvan er drie een radstempel versiering hebben. Twee kannen zijn afkomstig uit Siegburg. Van een laatste kan is de herkomst niet met zekerheid te bepalen.

Naast negen grijze kommen, waarvan het type niet met zekerheid was vast te stellen, staat in ieder geval van één g-kom-I het type vast. Ook deze kom is eerder in Deventer aangetroffen op het Burseplein in een context die tussen 1375 en 1425 wordt gedateerd.⁶⁶

Van het rood aardewerk was alleen de hoofdvorm, zoals een lamp en een vetvanger vast te stellen. In dit vondstcomplex komt verder een vroeg type bord voor met een slibdecor op de vlag. Alle kommen zijn eveneens alleen aan de binnenzijde geglaazuurd. Op basis van de fragmenten van de grappen valt alleen vast te stellen dat de meeste scherven aan de buitenzijde slechts niet of spaarzaam zijn geglaazuurd. Aan de binnenzijde komt een dekkende glazuurlaag vaker voor.

Tot slot is in de gracht ook een dover aangetroffen (afb. 28abc en 29, blz. 29). Dergelijke dovers werden waarschijnlijk gebruikt om de aspot naast de haard af te dekken.

Waarschijnlijk dateert het complex uit de periode vóór 1460, omdat steengoed uit Raeren en Aken volledig ontbreekt. Uit de groep steengoed-2 zijn alleen Siegburg (560 gram) en Langerwehe (790 gram) vertegenwoordigd. Dit Siegburg heeft geen appliques.

5.2.3 Vulling van de greppel aan de stadszijde

SOORT AARDEWERK	AANTAL	PERC.	GEWICHT	PERC.	MAE	PERC.
Steengoed - 1	25	28,1%	1350	48,0%	7	30,4%
Steengoed - 2	17	19,1%	580	20,6%	6	26,1%
Grijs aardewerk	15	16,9%	286	10,2%	3	13,0%
Rood aardewerk	32	36,0%	594	21,1%	7	30,4%
TOTAAL	89	100,0%	2810	100,0%	23	100,0%

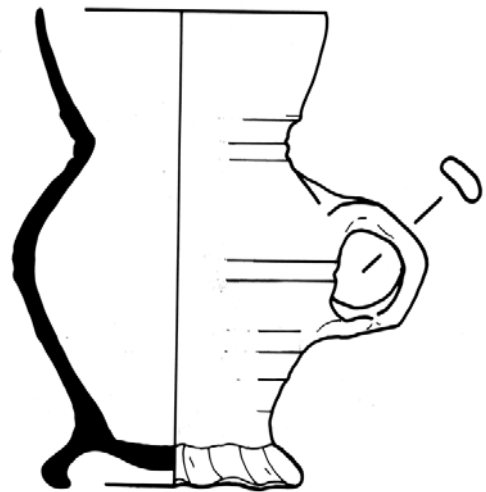
Tabel 3.

Verhouding van de verschillende soorten keramiek op basis van het aantal scherven, het gewicht in grammen en het MAE.

⁶⁶ Clevis & Kottman, 1989, 37.

TYPE	AANTAL	TYPE	AANTAL	TYPE	AANTAL	TYPE	AANTAL
s1-kan	2	s2-kan	3	g	3	r-bor	1
s1-tre-3	1	s2-tre	2			r-kom	2
s1-tre	3	s2	1			r-kop	1
						r-vet	1
						r	2
TOTAAL	6	TOTAAL	6	TOTAAL	3	TOTAAL	7

Tabel 4.
Keramiekvormen en -typen.



Afb. 30
s1-tre-3 uit westelijke gracht aan de stadszijde, hoogte 11,7 cm.

De groep steengoed zonder oppervlaktebehandeling bestaat voor het grootste gedeelte uit Siegburg steengoed. Alleen van een trechterbeker viel het type te bepalen. Een beker van dit type is ook in de gracht aan de stadszijde aangetroffen. Binnen de groep steengoed met oppervlaktebehandeling bevinden zich fragmenten van minimaal twee trechterbekers. Beide trechterbekers hebben een ijzerengobe en zijn afkomstig uit Siegburg. Daarnaast zijn er fragmenten van minimaal drie kannen gevonden. Van deze kannen is in ieder geval één kan voorzien van een zoutglazuur afkomstig uit Langerwehe. Een tweede kan heeft een engobe en is met zekerheid uit Siegburg afkomstig. De derde kan is eveneens bedekt met een zoutglazuur en is mogelijk ook uit Langerwehe afkomstig.

Van de fragmenten rood aardwerk valt alleen de hoofdvorm vast te stellen. Allereerst is er een bord met lobvoeten dat een slibrand heeft op de overgang van vlag naar centrum. Verder behoren twee kommen met een gelobde rand die aan de binnenzijde voorzien zijn van slibversiering en loodglazuur tot het vondstcomplex. Ook uitwendig is op de rand van de kommen slibversiering aangebracht. Tot slot zijn fragmenten van een kop met drie poten en van een vetvanger aangetroffen. De gevonden fragmenten grijs aardwerk zijn waarschijnlijk allemaal delen van kommen.

Het complex valt op basis van het aardwerk niet specifiek te dateren dan tussen 1400 en 1500.

5.2.4 Vulling van de gracht aan de zijde van Colmschate

SOORT AARDEWERK	AANTAL	PERC.	GEWICHT	PERC.	MAE	PERC.
Steengoed - 1	36	20,9%	1950	32,2%	10	23,3%
Steengoed - 2	19	11,1%	900	14,9%	10	23,3%
Grijs aardewerk	62	36,1%	1680	27,7%	11	25,6%
Rood aardewerk	53	30,8%	1520	25,1%	11	25,6%
Wit aardewerk	2	1,2%	10	0,1%	1	2,3%
TOTAAL	172	100,0%	6060	100,0%	43	100,0%

Tabel 5.

Verhouding van de verschillende soorten keramiek op basis van het aantal scherven, het gewicht in grammen en het MAE.

TYPE	AANTAL	TYPE	AANTAL	TYPE	AANTAL	TYPE	AANTAL
s1-bek	1	s2-kan-1	1	g-kom-1	8	r-bak	1
s1-kan-5	1	s2-kan-10	1	g-kom	2	r-gra	3
s1-kan	4	s2-kan-17	1	g-pot	1	r-pis	1
s1-tre	4	s2-kan-53	1			r-stk	2
		s2-kan	5			r-vet	1
						r	3
TOTAAL	6	TOTAAL	9	TOTAAL	11	TOTAAL	11

Tabel 6.

Keramiekvormen en -typen.

Ook van het meeste materiaal uit de gracht aan de zijde van Colmschate kon alleen een hoofdvorm en geen type worden bepaald. Al het steengoed zonder oppervlaktebehandeling is afkomstig uit Siegburg. Hiervan was alleen een s1-kan-5 op type te determineren. Deze kan uit Siegburg was voorzien van een applique dat vergelijkbaar is met een aangetroffen kan op het Burseplein (afb. 31, blz. 29). De kan bevond zich hier in een complex dat tussen 1425 en 1475 wordt gedateerd.⁶⁷

Onder het steengoed met oppervlaktebehandeling bevonden zich uitsluitend kannen. Van vier exemplaren uit Langerwehe en één exemplaar met een onbekende herkomst valt alleen de hoofdvorm te bepalen. Van vier kannen was ook het type te bepalen. De eerste kan is een s2-kan-1 afkomstig uit Langerwehe. Zo'n kan is eerder gevonden in de beerput van het Burseplein. Ook in een Nijmeegse context die tussen 1400-1425 wordt gedateerd, is een kan van dit type opgegraven.⁶⁸ Verder is in de gracht een s2-kan-10 aangetroffen. Deze kan is onder andere aangetroffen in Dordrecht en Tiel in contexten tussen 1450 en 1550.⁶⁹ Ook is een s2-kan-17 aan het licht gekomen. Deze kan is waarschijnlijk afkomstig uit Siegburg en is zowel aan de binnen als aan de buitenzijde van een ijzerengobe voorzien. Dit type kan is eveneens in Nijmegen, Dordrecht en Tiel gevonden in contexten die tussen 1450 en

⁶⁷ Bartels, 1999, 532.

⁶⁸ Bartels, 1999, 557.

⁶⁹ Bartels, 1999, 560.

1525 dateren.⁷⁰ De laatste steengoed kan met oppervlaktebehandeling is een s2-kan-53.

Het grootste deel van het rood aardewerk is alleen aan de binnenzijde van loodglazuur voorzien. Alleen twee grappen zijn zowel aan de buiten als aan de binnenzijde van loodglazuur voorzien.

Ook hier biedt het materiaal geen aanknopingspunten om fasen binnen de bebouwing op de terp te dateren.

5.2.5 Ophoging van de terp boven op de wal

SOORT AARDEWERK	AANTAL	PERC.	GEWICHT	PERC.	MAE	PERC.
Steengoed - 1	4	12,9%	77	6,4%	3	20,0%
Steengoed - 2	3	9,7%	16	1,3%	2	13,3%
Grijs aardewerk	5	16,1%	77	6,4%	2	13,3%
Rood aardewerk	11	35,5%	980	81,8%	7	46,7%
Hafner waar	8	25,8%	48	4,0%	1	6,7%
TOTAAL	31	100,0%	1198	100,0%	15	100,0%

Tabel 7.

Verhouding van de verschillende soorten keramiek op basis van het aantal scherven, het gewicht in grammen en het MAE.

TYPE	AANTAL	TYPE	AANTAL	TYPE	AANTAL	TYPE	AANTAL	TYPE	AANTAL
s1	3	s2	2	g	2	r-dek	1	ha	1
						r-gra	1		
						r-vet	1		
						r	4		
TOTAAL	3	TOTAAL	2	TOTAAL	2	TOTAAL	7	TOTAAL	1

Tabel 8.

Keramiekvormen en -typen.

Alle steengoed zonder oppervlaktebehandeling is afkomstig uit Siegburg. Het steengoed met oppervlaktebehandeling is afkomstig uit Langerwehe en Siegburg. Alleen bij fragmenten rood aardewerk was het mogelijk een hoofdvorm vast te stellen. De grape is aan de binnenzijde voorzien van loodglazuur. Het fragment van de deksel is niet geglaazuurd, de vetvanger is alleen aan de binnenzijde geglaazuurd.

Het moment van ophogen en verbreden van het wallichaam tot een terp is op basis van het aardewerk niet exact te dateren. De datering van het aardewerk wijst op het aanleggen van het terplijchaam in de loop van de vijftiende eeuw.

5.2.6 Ingravingen poeren van het tolhuis/de herberg

In de ingravingskuilen van twee poeren is aardewerk aangetroffen. In totaal zijn

⁷⁰ Bartels, 1999, 562.

SOORT AARDEWERK	AANTAL	PERC.	GEWICHT	PERC.	MAE	PERC.
Steengoed - 1	6	46,2%	500	68,3%	5	55,6%
Steengoed - 2	1	7,7%	163	22,3%	1	11,1%
Grijs aardewerk	2	15,4%	15	2,1%	1	11,1%
Rood aardewerk	4	30,8%	54	7,4%	2	22,2%
TOTAAL	13	100,0%	732	100,0%	9	100,0%

Tabel 9.

Verhouding van de verschillende soorten keramiek op basis van het aantal scherven, het gewicht in grammen en het MAE.

TYPE	AANTAL	TYPE	AANTAL	TYPE	AANTAL	TYPE	AANTAL
s1-kan	1	s2-kan	1	g	1	r-bor	1
s1-tre-1	1					r-dek-1	1
s1-tre	1						
s1	1						
TOTAAL	4	TOTAAL	1	TOTAAL	1	TOTAAL	2

Tabel 10.

Keramiekvormen en -typen.

resten van vier exemplaren steengoed-1 uit Siegburg gevonden. In het geval van één trechterbeker was ook het type te bepalen en was sprake van een s1-tre-1. Deze trechterbeker kenmerkt zich door zijn kleine en lage vorm zonder oor en komt vanaf het midden van de veertiende eeuw voor. Ook in de eerdergenoemde beerput aan het Burseplein zijn exemplaren van dit type aangetroffen. In de iets later gedateerde afvalkuilen van hetzelfde terrein komt dezelfde trechterbeker niet meer voor. Een kan van steengoed met oppervlaktebehandeling is afkomstig uit Langerwehe.

De beide exemplaren rood aardewerk zijn alleen aan de binnenzijde voorzien van loodglazuur. Het fragment van de rand van het bord is voorzien van slibversiering met een niet te bepalen decoratie en dateert waarschijnlijk tussen 1450 en 1475. Het materiaal uit de ingravingen van de poeren is helaas niet zeer exact te dateren. De aangetroffen s1-tre-1 heeft een rechte cuppa en is dus net als het bord tussen 140 en 1475 te dateren.

5.2.7. Vloerniveau en brandlaag van het tolhuis/de herberg

Vloerniveau

In het bescheiden vondstcomplex dat is aangetroffen op het vloerniveau van de herberg komen alle soorten keramiek voor die vanaf het midden tot de late vijftiende eeuw gebruikelijk zijn. Zowel de kleine steengoed drinkbekers en kannen uit Siegburg als de grotere geglazuurde kannen uit Langerwehe, behoren tot het afval. Naast rood en grijs bakkend aardewerk komt nu ook een grape van wit importeerder aardewerk uit de omgeving van Keulen voor. De witte grape is zowel aan de binnen als aan de buitenzijde voorzien van een citroengeel loodglazuur.

SOORT AARDEWERK	AANTAL	PERC.	GEWICHT	PERC.	MAE	PERC.
Steengoed - 1	4	8,2%	31	3,6%	3	13,6%
Steengoed - 2	9	18,4%	183	21,2%	6	27,3%
Grijs aardewerk	5	10,2%	97	11,2%	3	13,6%
Rood aardewerk	19	38,7%	449	52,1%	9	40,9%
Hafner waar	12	24,5%	103	11,9%	1	4,5%
TOTAAL	49	100,0%	863	100,0%	22	100,0%

Tabel 11.
Verhouding van de verschillende soorten keramiek op basis van het aantal scherven, het gewicht in grammen en het MAE.

TYPE	AANTAL	TYPE	AANTAL	TYPE	AANTAL	TYPE	AANTAL	TYPE	AANTAL
s1-tre	2	s2-kan	3	g-kom	3	r-gra	2	ha-gra	1
s1	1	s2-tre	1			r-kom	2		
		s2	2			r-tes	1		
						r-vet	1		
						r	3		
TOTAAL	3	TOTAAL	6	TOTAAL	3	TOTAAL	9	TOTAAL	1

Tabel 12.
Keramiekvormen en -typen.

Brandlaag

Een deel van het materiaal in dit vondstcomplex is dermate verbrand, dat rood aardewerk alleen met moeite van grijs te onderscheiden is. Binnen het rood aardewerk zijn de resten van een viertal grappen te herkennen. Twee grappen zijn inwendig geglaazuurd en aan de buitenzijde spaarzaam van glazuur voorzien. Een van deze grappen heeft een scherpe buikknik. De derde grappe is aan beide zijden geglaazuurd. De laatste grappe is slechts spaarzaam geglaazuurd. Verder zijn er fragmenten van twee kom-

SOORT AARDEWERK	AANTAL	PERC.	GEWICHT	PERC.	MAE	PERC.
Steengoed - 1	5	5,3%	5	0,3%	2	10,5%
Steengoed - 2	2	2,1%	19	1,2%	1	5,3%
Grijs aardewerk	19	20,2%	220	13,6%	4	21,1%
Rood aardewerk	68	72,3%	1380	85,0%	12	63,2%
TOTAAL	94	100,0%	1624	100,0%	19	100,0%

Tabel 13.
Verhouding van de verschillende soorten keramiek op basis van het aantal scherven, het gewicht in grammen en het MAE.

TYPE	AANTAL	TYPE	AANTAL	TYPE	AANTAL	TYPE	AANTAL
s1	2	s2	1	g-spi	1	r-dek	1
				g	4	r-gra	4
						r-kom	2
						r-oli	1
						r-vet	1
						r	3
TOTAAL	2	TOTAAL	1	TOTAAL	5	TOTAAL	12

Tabel 14.
Keramiekvormen en -typen.

men met een gegolfde standring en met inwendig glazuur. De olielamp is slechts spaarzaam geglaazuurd. Tot slot is er een ongeglazuurde deksel. De vetvanger is alleen aan de binnenzijde geglaazuurd.

5.2.8 Vulling van de koelpot stenen fase tolhuis

SOORT AARDEWERK	AANTAL	PERC.	GEWICHT	PERC.	MAE	PERC.
Steengoed - 2	28	70,0%	1250	60,9%	4	44,4%
Rood aardewerk	11	27,5%	760	37,0%	4	44,4%
Hafner waar	1	2,5%	44	2,1%	1	11,2%
TOTAAL	40	100,0%	2054	100,0%	9	100,0%

Tabel 15.
Verhouding van de soorten keramiek op basis van het aantal scherven, het gewicht in grammen en het MAE.

TYPE	AANTAL	TYPE	AANTAL	TYPE	AANTAL
s2-kan-34	1	r-gra	1	ha-gra	1
s2-kan	2	r-kom	1		
s2-pis	1	r	2		
TOTAAL	4	TOTAAL	4	TOTAAL	1

Tabel 16.
Keramiekvormen en -typen.

In de koelpot is steengoed, grijs en rood aardewerk gevonden. Het aangetroffen steengoed is afkomstig uit Raeren en uit Siegburg. Naast twee niet nader te determineren kannen, bevonden zich tussen het materiaal een s2-kan-34 en een pispot, die beide uit Raeren afkomstig zijn. In Dordrecht zijn drie van dergelijke kannen aan het licht gekomen in contexten die tussen 1490 en 1525 worden gedateerd. De pispot is er een van het type s2-pis-1 en dateert uit de zestiende eeuw. De fragmenten van de grape zijn aan beide zijden geglaazuurd. Het complex is in de eerste helft van de zestiende eeuw te dateren.

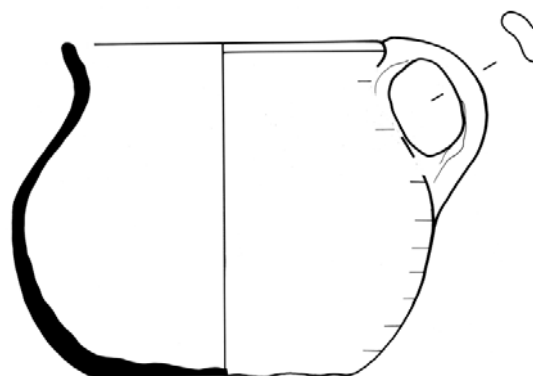
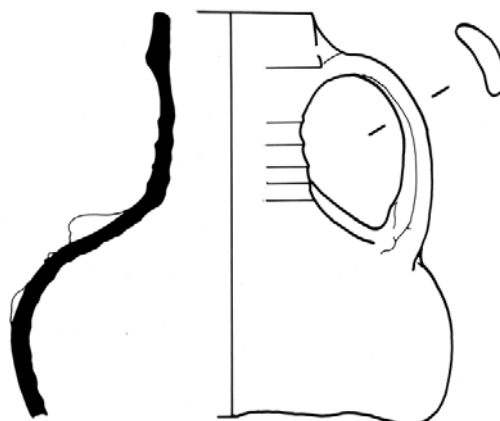
Afb. 32

Tekening baardmankruik afkomstig uit koelput dateert de put ergens in de zestiende eeuw, hoogte 13 cm.



Afb. 33

Detailopname van baardman.



Afb. 34

Pispot afkomstig uit de koelput, hoogte 13 cm.

5.3 Pijpaarden beeldjes

Op de vloer van het tolhuis zijn onder de brandlaag de resten van drie pijpaarden beeldjes aangetroffen. Alle resten zijn aangetroffen in de omgeving van één poer. Waarschijnlijk zijn de beeldjes op het moment van de brand in de bodem terechtgekomen.

Het eerste beeldje (afb. 35, blz. 30) stelt een uit twee delen bestaande kruisigings-scène voor. De verschillende delen zijn los van elkaar geproduceerd. Het eerste deel is een standaard met drie gaten die de berg Golgotha (Schedelplaats) moet voorstellen. Op de berg zijn schedels en pijpbeenderen afgebeeld. Daarnaast is ook de ingang weergegeven van een grot die waarschijnlijk het graf van Jezus moet voorstellen. Ook in Amsterdam is een fragment van een vergelijkbare voorstelling aangetroffen.⁷¹ Er bestaan echter wel een aantal verschillen tussen het exemplaar uit Amsterdam en dat uit Deventer en het is dan ook niet waarschijnlijk dat beide exemplaren afkomstig zijn uit dezelfde mal.

De bijhorende crucifix (afb. 35, blz. 30) stond waarschijnlijk in het middelste gat.

⁷¹ Leeuwenberg, 1973.

Het kruis is weergegeven als twee gekruiste ruwe boomstammen. Aan het kruis hangt een magere Jezus. Op het haar van Jezus zijn nog de resten van blauwzwarte verf zichtbaar. Op de rest van het beeld zijn geen resten van beschildering te zien. Het is niet uit te sluiten dat de rest van het beeld ook beschilderd was, maar dat alleen de blauwzwarte verf zichtbaar is gebleven. Alleen aan de bovenzijde en aan de linkerhand van Jezus ontbreken delen van het kruis. Waarschijnlijk stonden aan weerszijden van Jezus in de andere twee gaten eveneens beeldjes. Van deze beeldjes zijn echter geen resten aangetroffen. Eventueel kunnen in de gaten ook kaarsjes hebben gestaan. Dit zou echter roetaanslag op de uiteinden van het kruis hebben veroorzaakt en deze optie lijkt dan ook onwaarschijnlijk. In Haarlem is een crucifix aangetroffen die lijkt op deze crucifix, maar op details toch afwijkt. Elders worden bij vergelijkbare kruisigingsscènes aan weerszijden van Jezus doorgaans Maria en Johannes de Doper afgebeeld.⁷²

Het tweede beeld (afb. 36, blz. 30) is een staande Maria met kind aan de borst die 20,7 centimeter lang is. Hiervan ontbreken meerdere fragmenten. Maria is geplaatst op een sokkel van 3,5 centimeter hoog. Op het Mariabeeld zijn op verschillende plaatsen verfresten te herkennen. De randen van haar mantel en jurk zijn met een grijze of zwarte verf beschilderd. Verspreid over het beeld zijn ook resten van witte en geelbeige verf herkenbaar. De verspreiding van verfresten over het beeld zou er op kunnen wijzen dat het beeld in zijn geheel beschilderd is geweest. In Utrecht is een werkplaats van een heiligenbakker opgegraven, maar de meeste Mariabeelden uit Utrecht hebben een kroon op hun hoofd. Deze Maria bedekt haar hoofd met de kap van haar mantel.

Het derde en laatste pijpaarden beeld stelt de heilige Ursula voor (afb. 37, blz. 30). Het beeld is iets groter dan de andere beelden en was oorspronkelijk ongeveer 25 centimeter hoog. Ursula was een Britse prinses uit de derde eeuw, die moest trouwen met de heidense prins Conon. De christelijke Ursula wilde alleen met het huwelijk instemmen op voorwaarde dat ze op bedevaart mocht gaan naar Rome. De prins ging hiermee akkoord en Ursula vertrok. Volgens de overlevering stak ze met een gevolg van 11.000 maagden de Noordzee over en voer over de Rijn tot de Alpen. Over de Alpen trok de stoet naar Rome, waar Ursula en haar gevolg enige maanden verbleven. Op de terugweg reisden ze in het gezelschap van paus Cyriacus en een kardinaal naar huis. Ter hoogte van Keulen werd het gezelschap overvallen door de Hunnen en afgeslacht. Ursula was in de late Middeleeuwen een populaire heilige. Op vele plaatsen zijn resten van de Ursula-verering, zoals pelgrimsinsignes teruggevonden. Vele steden, waaronder Deventer, hadden daarnaast een Ursulakapel. Ursula was naast Sebastiaan een van de beschermheiligen van de schutterij. Zij was dus een heilige die goed te verbinden is met een wachthuis/tolhuis.

In het gemeentelijk museum van Antwerpen bevindt zich een vergelijkbaar beeld. Dit is geen bodemvondst en het is nog volledig intact. Beide beelden zijn op het eerste gezicht identiek en mogelijk uit dezelfde mal afkomstig. Ursula heeft haar armen gespreid en onder haar wijde mantel zijn tien figuren te zien. De meeste hoofden behoren toe aan vrouwen. Mogelijk zijn ook paus Cyriacus en de kardinaal afgebeeld. De beide staande vrouwfiguren lezen in een boek, waarschijnlijk de bijbel. Bij het beeld uit Deventer ontbreekt een groot gedeelte van het hoofd. In België is te zien dat het beeld van Ursula een weelderige krullende bos haar had waarop een kroon was geplaatst. Ook in Deventer zijn fragmenten van het haar en de kroon teruggevonden, maar deze konden helaas niet worden teruggeplaatst.

⁷² Ostkamp, 2001, 214.

In Museum het Catharijne Convent in Utrecht bevindt zich een houten beeld van Ursula dat ongeveer dezelfde compositie heeft.⁷³ Dit beeld is beschilderd en kan een idee geven hoe het Deventer beeld er mogelijk heeft uitgezien met zijn originele beschildering. Op het pijparden beeld zijn restanten van de beschildering te herkennen. De grijszwarte verf is het duidelijkst te zien. De randen van het gewaad van Ursula waren dus in ieder geval beschilderd. Elders op het beeld zijn de resten van witte en gele verf te herkennen. Hierin zijn echter geen duidelijke beschilderingspatronen meer te herkennen.

6 NATUURSTEEN

Tijdens het onderzoek zijn zowel natuurstenen gebruiksvoorwerpen als bouwmaterialen aangetroffen.

6.1 Gebruiksvoorwerpen

Allereerst is er bij de aanleg van werkput 4 een wetsteen gevonden van kwartsitische zandsteen. Helaas valt deze wetsteen niet aan een spoor te koppelen en hij is dan ook niet te dateren.

Verder zijn tijdens het onderzoek drie fragmenten leisteen met inkrassingen aangetroffen (afb. 38, blz. 31). Het eerste fragment is afkomstig uit de oostelijke gracht aan de stadszijde. Op het 3 x 5 centimeter metende fragment is een raster getekend. Binnen de vierkante vakjes zijn ook diagonale lijnen weergegeven. Daarnaast is ook een minder regelmatig raster weergegeven zonder diagonalen.

Het tweede fragment is afkomstig uit de ophogingslagen van de terp. Het fragment meet 11 x 8,2 centimeter en is eivormig. In het midden is een gat geboord. Aan beide zijden zijn figuren ingekrast. Aan de ene zijde zijn verschillende davidssterren gekrast en zijn haaks op de rand strepen aangebracht. Aan de andere zijde eveneens haaks op de rand twee rijen strepen aangebracht. Verder is het begin van een boorgat te zien. Mogelijk is het een boorgat dat niet is afgemaakt. Het zou echter ook kunnen zijn dat de steen als onderlegger heeft gediend bij het boren van een gat door iets anders.

Het derde fragment rond en is 8,3 centimeter in doorsnede. Op het rondgekapte fragment, waarvan de functie onbekend is, staan twee rijen strepen.

6.2 Bouwfragmenten

In de fundering van een kleine aanbouw van de latere herberg is een aantal natuursteenfragmenten verwerkt. Al deze fragmenten zijn secundair gebruikt. Het grootste deel van de fragmenten was wel duidelijk gekapt, maar verder niet bewerkt. Verder waren in de fundering ook drie herkenbare bouwelementen verwerkt.

Het eerste fragment is een zandstenen kalf (afb. 39, blz. 50). Een kalf is de middenbalk van een natuurstenen kozijn. Een dergelijk kalf hoort thuis in een monumentaal gebouw. Dit kalf en de andere natuursteenfragmenten zijn waarschijnlijk afkomstig uit de ruïne van het pesthuis aan de andere zijde van de dijk. Ook een deel van de bakstenen die verwerkt zijn in de fundering van de herberg, lijken hergebruikt en zijn mogelijk eveneens afkomstig uit de resten van het pesthuis.

⁷³ NN, Museum het Catharijne Convent, 1992.



Afb. 39
Hergebruikt kalf afkomstig uit de fundering de van herberg.

Het tweede interessante fragment is een fragment hardsteen met een 'huismerk' (afb. 40). Dergelijke huismerken werden door de burgerij en bijzonder begaafde handwerkslieden gebruikt als symbool voor hun status of reputatie. In de late Middeleeuwen en de zestiende eeuw werd het steenhoudersmerk van belangrijke bouwmeesters duidelijk zichtbaar - soms in een schild gevat - in hun bouwwerken aangebracht.⁷⁴ Het merk kan zowel verwijzen naar degene die het gebouw heeft aangelegd als naar de bewoners.

Het derde fragment is de hoek van een lijst. Of sprake is van een deurlijst, een raamlijst of de omlijsting van een haard valt niet vast te stellen.



Afb. 40
Hergebruikt hardstenen huismerk afkomstig uit de fundering van de herberg.

7 METAAL

7.1 Munten

De meeste munten zijn gevonden met de metaaldetector bij de aanleg van de putten. Ze zijn dus niet aan sporen te koppelen. Daarnaast is in de brandlaag van het tolhuis een aantal munten gevonden.

7.1.1 Munten aanleg

Het grootste deel van de aanlegvondsten bestaat uit koperen duiten. De oudste twee duiten dateren uit 1626 en 1628. Ze zijn respectievelijk geslagen in Holland en

⁷⁴ De Vries, 1994, 104 - 109.

Overijssel. Alle andere duiten dateren uit de achttiende eeuw. Uit het begin van de achttiende eeuw dateren een West-Friese duit uit 1702 en een Gelderse duit uit 1705. Verder zijn een Hollandse duit uit 1739 en een Overijsselse duit uit 1753 aangetroffen.

7.1.2 Munten uit sporen

Uit de sporen die behoren bij het houten tolhuis (1425-1495) zijn drie munten afkomstig. Hiervan zijn er maar twee te determineren.

De eerste munt (afb. 41, blz. 31) van koper en is 16 millimeter in doorsnede. Het is koperen plak die in 1495 geslagen is te Deventer. Aan de voorzijde is een arend binnen een parelrand afgebeeld. Het omschrift luidt *MONET * DE * DAVENTER**. Aan de keerzijde is een lang gevoet kruis afgebeeld met het wapen van het Oversticht op het hart. Het omschrift luidt *ANN/DNI/MCC/CC95*.⁷⁵

De tweede munt (afb. 42, blz. 31) is van zilver en is 29 millimeter in doorsnede. Het is een dubbele groot geslagen in opdracht van hertog Arnold van Egmond. (1423-1465/1471-1473) Aan de voorzijde zijn twee toernooihelmen afgebeeld. Aan de keerzijde is een gevoet kruis afgebeeld. Tussen de kruisarmen staan de letters S, A, N en R. Deze letters staan voor de vier hoofdsteden van Gelre; S(utphen), A(rnhem), N(ijmegen) en R(oermond). Op het hart van het kruis staat het wapen van Gelderland, de dubbele leeuw. De munten die tussen 1371 en 1473 werden geslagen, bevatten steeds minder edelmetaal. Men verzamelde munten uit andere gebieden met een hoger zilveragehalte en smolt deze om. Na bijmenging van koper werden hier opnieuw zilveren munten van geslagen met een lager zilveragehalte. Zo raakten zeer veel Gelderse munten in omloop.⁷⁶

7.2 Overig metaal

Het grootste aantal metalen voorwerpen zijn de honderden nagels uit de brandlaag van het tolhuis. Alle nagels die waren gebruikt in de constructie van het huis zijn hier tijdens de brand terechtgekomen. Naast nagels zijn ook andere onderdelen van de constructie van het huis in de brandlaag gevonden, zoals een deurengsel en een klein aantal loden strips. Deze behoorden waarschijnlijk bij het glas-in-loodraam.

Naast onderdelen van het gebouw is in de brandlaag ook een aantal gereedschappen en andere gebruiksvoorwerpen aangetroffen. Allereerst is in de brandlaag een ijzeren hooivork opgegraven (afb. 44, blz. 52).



Afb. 43

Een deel van de spijkers en een deurscharnier uit de brandlaag.

⁷⁵ Fortuyn Drooglever, 1982, 20.

⁷⁶ Van der Coelen, 2001, 104.



Afb. 44

Een hooivork afkomstig uit de brandlaag van het tolhuis, lengte 23,8 cm.

Verder is in de brandlaag een lakenlood (afb. 45, blz. 31) aan het licht gekomen met het stadswapen van de stad Amsterdam. Dergelijke lakenloden werden gebruikt om laken te merken. Bij verschillende processen in de productie van laken hoorden verschillende loden. Bij deze kleine loden wordt er veelal van uitgegaan dat ze samenhangen met deelbewerkingen van laken niet met de eigenlijke productie van het laken.

Daarnaast is in de brandlaag een ijzeren mondharp gevonden (afb. 46, blz. 31). Een mondharp bestaat uit een oog met twee tanden en een in een haak of krul eindigend trilijzer in het midden. Hij wordt bespeeld door hem in de breedte van de mond op zo'n manier tussen de lippen te klemmen dat de veer vrij kan bewegen. De mond fungeert als klankkast.⁷⁷ Ook is in de brandlaag een tapkraan aangetroffen. Deze komen vanaf de vijftiende eeuw in Nederland voor.⁷⁸

De versiering met een driepas (afb. 47, blz. 31) wordt vaak als karakteristiek voor de zestiende en zeventiende eeuw gezien. Hier komt het voorwerp dus al in een laat-vijftiende-eeuwse context voor.

Eveneens uit de brandlaag is een poot van een bronzen grape afkomstig (afb. 48, blz. 32). Andere fragmenten van de grape ontbreken. Dit is niet verbazingwekkend, omdat de poten van dergelijke grappen los werden aangezet en daardoor sneller beschadigden dan de rest van de grape. Grotere stukken brons werden omgesmolten en worden dus doorgaans niet teruggevonden.

Ook buiten de brandlaag is nog een aantal metaalvondsten gedaan. In de onderste veenachtige afzettingen in de gracht aan de zijde van Colmschate is een bewerkte ijzeren sluiting van een kist gevonden (afb. 49, blz. 32). Naast deze ijzeren sluiting is ook de deksel van een kist met twee ijzeren scharnieren aangetroffen.

Uit de laag klei die de brandlaag afdekt, is een vingerhoed afkomstig (afb. 50, blz. 32). Deze vingerhoed is met de radstempel geput. Aan de onderzijde heeft de vingerhoed een manchetgroef. Op basis van deze kenmerken is de vingerhoed tussen 1540 en 1625 te dateren.⁷⁹

Tot slot is in een ophogingslaag van de terp een scharnierschaar aangetroffen (afb. 51, blz. 32). Deze scharen komen vanaf de dertiende eeuw in West-Europa voor, maar worden pas vanaf de zestiende eeuw steeds meer gebruikt.⁸⁰ Deze schaar is op basis van het aardewerk uit de omgeving in de vijftiende eeuw te dateren.

8 GLAS

8.1 Gebruiksglas

Tijdens het onderzoek is nauwelijks gebruiksglas uit de vijftiende en zestiende eeuw

⁷⁷ Baart, 1977, 476.

⁷⁸ Klomp, 1999, 300.

⁷⁹ Determinatie: M. Klomp.

⁸⁰ Baart, 1977, 140.

aangetroffen. In de brandlaag zijn wel de resten van een drinkbeker gevonden. Verder is in de grachten van het tolhuis een aantal noppen van roemers aangetroffen.

8.2 Vensterglas

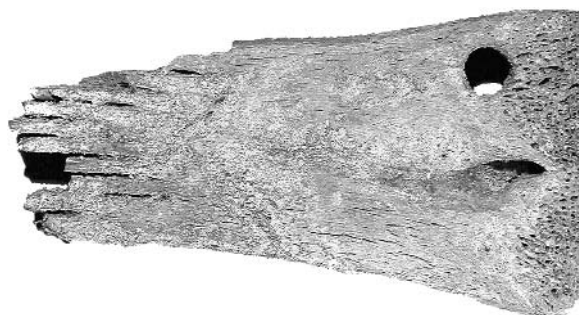
In de brandlaag zijn honderden fragmenten vensterglas gevonden (afb. 52, blz. 32). Het glas bevond zich onder in de brandlaag, direct op het looppniveau van het houten tolhuis. Hoewel het grootste deel van het glas door de brand zwart is geworden en een ander deel zelfs is gesmolten, valt nog wel vast te stellen dat sprake is geweest van gebrandschilderd glas. Op de meeste scherven zijn ranken en bladeren te herkennen. Ook sterren komen op verschillende fragmenten voor. Een aantal fragmenten is voorzien van letters en meer figuratieve voorstellingen. Het grootste gedeelte van het glas is echter van slechte kwaliteit en het is dan ook niet mogelijk een voorstelling te reconstrueren. Het glas moet gevat zijn geweest in loodstrips. Van deze strips zijn er echter maar zeer weinig teruggevonden. Mogelijk zijn de ruiten voorafgaand aan de brand ingeslagen en is het lood verwijderd. Zeker in oortogstijd was lood vaak schaars en werd het gebruikt voor de productie van loden kogels.

9 ARCHEOZOÖLOGIE

Er is maar weinig slachtafval opgegraven. Wel is in de gracht een tweetal interessante benen gebruiksvoorwerpen aangetroffen.

Het eerste is voorwerp is een benen werpkoot (afb. 53a,b, blz. 32). De werpkoot is gemaakt van een teenkoot van een rund. Aan één zijde is een gat geboord dat met lood is volgegooten. Aan de voorzijde is een teken ingekrast. Dit teken kan een puntentelling weergeven, maar het zou ook een eigendomsteken kunnen zijn. Bij het koten werd een aantal koten tegen de muur geplaatst die door middel van een werpkoot moesten worden omgegooid. De inscripties op de verschillende koten staan voor het aantal punten dat kon worden verdiend met het omgooien van de betreffende koot. Deze koot was verzwaard met lood en diende dus waarschijnlijk als werpkoot.⁸¹

Het tweede benen voorwerp, een kam, is eveneens afkomstig uit de oostelijke gracht aan de stadszijde. Het is een weef- of wolkaarderskam. De kam is bedoeld om voorafgaand aan het spinnen de wol te kaarden. Hierdoor worden de kortere haren van de wolmassa gescheiden. Aan de bovenzijde van de kam is een gat geboord.



Afb. 54
Een benen kam uit de oostelijke gracht aan de stadszijde,
lengte 7 cm.

⁸¹ Baart, 1977, 453.

10 SYNTHESE

De bewoning van deze locatie begon pas na de aanleg van de Snipperlingsdijk in 1345. De dijk beschermde het gebied achter de dijk en ontsloot de verschillende geïsoleerde hoger gelegen delen langs de route. Vooral deze route over de dijk kreeg een belangrijke functie als hoofdverbinding naar het oosten. Toen het stadsbestuur van Deventer in de veertiende eeuw op zoek was naar een locatie voor de vestiging van een pesthuis, was dit een voor de hand liggende locatie. De hoogte was goed bereikbaar en lag ver van de stad aan de grens van het grondgebied zodat besmettelijke ziekten ver van de stad werden gehouden. Kort voor of na de aanleg van de dijk werden een gracht en een palissade aangelegd. Deze landweer moest plundersers ver van de stad Deventer tegenhouden en daarnaast diende het systeem waarschijnlijk om het pesthuis en de tolkamer te beschermen.

De weg over de dijk was een van de belangrijkste routes naar het oosten, daarom bouwde men aan de stadsgrens tegenover het pesthuis een tolhuis waar betaald moest worden voor gebruik van de weg en de invoer van goederen. Waarschijnlijk bezat het tolhuis ook een functie als herberg waar men voordat men op weg ging nog een keer de keel kon spoelen. Twee eeuwen lang domineerden dit tolhuis en het pesthuis de situatie. Na de afbraak van het pesthuis, bleef het tolhuis nog enige tijd op zijn eerdere locatie gehandhaafd om in de negentiende eeuw te verschuiven naar een locatie aan het Overijssels Kanaal. Het karakter van de bewoning veranderde toen geleidelijk. Waar in de voorgaande eeuwen het pesthuis zo'n duidelijke rol speelde, werd het gebied daarna gedomineerd door agrarische bebouwing. Langs de dijk ontstonden vanaf 1600 de eerste huizen en boerderijen die hier tot in de twintigste eeuw zouden blijven staan.

De rol van de dijk bleef gehandhaafd. Hoewel de waterstaatkundige rol na de aanleg van de huidige rivierdijk is afgenomen en de stadsgrens inmiddels nog verder naar het oosten ligt, is de functie als belangrijkste verbindingssas gebleven. Het was uiteindelijk deze functie die het onderzoek mogelijk maakte. Voor de verbreding en verbetering van de As Deventer-Colmschate werd een aantal huizen afgebroken, wat archeologisch onderzoek noodzakelijk maakte.

Aanbevelingen

Voor aanvang van het onderzoek bestond over de archeologische waarde van deze locatie enig pessimisme. Het oostelijke deel van het terrein was jarenlang als stortplaats gebruikt en de bodem was op vele plekken verstoord. Niettemin werd het verstandig geacht om het zekere voor het onzekere te nemen en toch een bescheiden proefonderzoek op basis van proefsleuven op te zetten. Hieruit bleek dat weliswaar tot 1 meter onder het maaiveld alles was verstoord, maar dat daaronder het bodemarchief nog geheel intact was. De aanleg van de nieuwe wegcunet van de Snipperlingsdijk maakte een uitvoeriger onderzoek mogelijk dat binnen de gestelde tijd kon worden afgesloten. Alhoewel de historische bronnen onduidelijk waren over het directe gebied, heeft dit onderzoek inzicht gegeven in zowel de juridische als de militaire begrenzing, de houtbouw van de herberg als de waterstaatkundige ontwikkeling van het gebied. Zonder proefsleuven aan te leggen is het vaak niet eenvoudig om uitspraken te doen over de omvang en kwaliteit van de sporen. Hoewel de locatie in de bovengrond, zoals verwacht, inderdaad op grote schaal verstoord was, bleken op grotere diepte de oudere resten nog intact aanwezig. Zeker

wanneer de historische bronnen zoveel aanwijzingen geven als hier, is een AAO de enige methode om vast te stellen of het bodemarchief ter plaatse inderdaad volledig verstoord is.

Deze opgraving kan verder worden gezien als een kijkvenster voor de situatie aan de noordzijde van de dijk. Wanneer de kwaliteit van de resten van de landweer en het toluhuis op deze locatie representatief is voor die van de resten aan de andere zijde van de dijk waar het hoofdgebouw en de bijgebouwen van het pesthuis lagen, valt daarvan veel te verwachten. Een goed geconserveerde site kan veel duidelijkheid geven over het functioneren van een gasthuis van de veertiende tot de zestiende eeuw en verdient dan ook waar mogelijk zoveel mogelijk bescherming.

LITERATUUR

- Baart, J.M., e.a., 1977. *Opgravingen in Amsterdam, 20 jaar stadskernonderzoek*, Haarlem.
- Bartels, M.H., 2000. *Archeologische Inventarisatie, Colmschate, De As, I*. Deventer.
- Bartels, M.H., 1999. *Steden in scherven, vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*, Zwolle.
- Bloemink, J.W., 1999. Historisch onderzoek naar het terrein van het voormalige St. Jurriënsghasthuis aan de Snipperlingsdijk te Deventer in: J.W. Bloemink et al. (red.), *Verslag van het archeologisch prospectie-onderzoek en historisch onderzoek van het voormalige St. Jurriëns Gasthuis aan de Snipperlingsdijk te Deventer. =(Rapporten IBID)*, Deventer
- Clevis, H. & J. Kottman, 1989. *Weggegooid en teruggevonden, aardewerk en glas uit Deventer vondstcomplexen, 1375-1750*, Kampen.
- Coelen, P. van der (red), 2001. *De gouden eeuw van Gelre: Kunst en cultuur in het oude hertogdom*, Geldern-D.
- Doorninck, J.I. van, 1914. *De Cameraarsrekeningen van Deventer*, Deventer.
- Doorninck, G.J. van, 1936. Landweren bij Deventer, in: *Verslagen en medelingen van Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis* 52, I - 30.
- Doorninck, G.J. van, 1940. Den ontgraving van den Arkelstein, in: *Verslagen en Mededelingen van Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 55, 90 - 94
- Dumbar, G., 1732. *Het kerkelyk en wereltlyk Deventer, behelzende eene uitvoerige beschryving van stats oirsprong, verscheide benaemingen, gelegenheit ... als ook een omstandigh verhael der beurtenissen van oude tyden af ... : uit echte bezegelde brieven, kloosterschriften en oude aentekeningen, meest alle nooit voorhene gedrukt, en verscheide voornaeme schryveren*, Deventer.
- Fortuyn-Drooglever, J., 1982. *De vorstelijke en de stedelijke muntslag te Deventer*, Deventer.
- Groenewoudt, B.J. et al., 1997. *Raalte-Jonge Raan: de geschiedenis van een Sallandse bouwlandkamp, (=RAM rapportage 58)*, Amersfoort.
- Heidinga, H.A. & G.A.M. Offenberg, 1992. *Op zoek naar de vijfde eeuw, de Franken tussen Rijn en Maas*, Amsterdam.
- Hogenstijn, C.M., 1988. *De Verenigde Gestichten, geschiedenis van Deventer gasthuizen en hun landerijen*, Deventer.
- Houck, M.E., 1901. *Gids voor Deventer en omstreken*, Deventer.
- Janssen, H.L. & A.D. Verlinde, 1977. Holten, het bisschoppelijke kasteel de Waardenborg, in: *Archeologische monumenten in Nederland* 6, Bussum.
- Klomp, M., 1999. Metalen voorwerpen, in: M.H. Bartels, et. al. (red.) *Steden in Scherven, Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*, Zwolle.
- Kloosterboer, T.A. & A.J. Mulder, 1998. *Boerderijnamen-kaart Gemeente Diepenveen*. Diepenveen.
- Leeuwenberg, J., 1973. *Beeldhouwkunst in het Rijksmuseum, 's Gravenhage/ Amsterdam*.
- Lubberding, H., 1996. De Swormertoren, in: *Westerheem* 45, 57 - 59.
- Modderman, P.J.R., 1981. De Lankerdt bij Kesseleik, Een landweer tussen het overkwartier van Gelre en het land van Hoorne, in: T.J. Hoekstra et al. (red.), *Liber Castellorum, 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen, 283 - 87.
- Ostkamp, S., 2001. Productie en gebruik van pijpen en terracotta devotionala in de Nederlanden (ca. 1350-ca. 1550), Het ambacht van de heyligenbacker voor

judocus Vredis een archeologisch verslag., in: T. Sodman (red.), *Judocis Vredis, Kunst uit de stilte, Een kloosterwerkplaats uit de tijd van Dürer*, Ahaus, 188 - 239.

-Raap, E., 1996. De waterstaatkundige ontwikkelingen in Overijssel, De periode vanaf het einde van de 16de eeuw tot 1795, in: T. Spek et al. (red.): *Van de Hunnepe tot de zee, de geschiedenis van het Waterschap Salland*, Kampen.

-Schrier, D.M. van der, 1978. Langs IJssel, Vecht en Reest, in: H. Schelhaas (red.), *Rivieren en Beken in Overijssel*, Zwolle.

-Tenninglo, J. et al., *Landweren in en om Ootmarsum*, Ootmarsum.

-Vermeulen, B. & M.H. Bartels, 2000. *Wisseling van de Wacht, 600 jaar wonen en waken aan de Snipperlingsdijk*, (= Archeologie in Deventer 3.), Deventer.

-Vries, D.J. de, 1994. *Bouwen in de late middeleeuwen, stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*, Utrecht.

-NN, 1992. *Museum het Catharijne Convent, Route langs 36 topstukken*, Utrecht.

COLOFON

Rapportages Archeologie Deventer, nummer 10

Titel: Het middeleeuwse tolhuis en de middeleeuwse landweer aan de Snipperlingsdijk te Deventer.

Auteur: Bart Vermeulen

Eindredactie: Michiel Bartels

Ontwerp en lay-out: Meriam Appels, Hengelo

Illustraties: Bart Vermeulen, Michael van der Wees, Paul Damman

ISSN 1569-3678

© Gemeente Deventer, 2002



Archeologie Deventer, RMW-VHMZ

Gemeente Deventer

Postbus 5000

7400 GC Deventer

Legenda afb. 18 (zie bijlage).

01. Boerderij de Doornweerd
02. Boerderij Hekkert bij Helderma
03. Boerderij Tollen-Tolhuis
04. Boerderij Hekkert bij de Winter en het Borghelerhecken
05. Boerderij Ten Voorde
06. Boerderij Hagenvoorde
07. Hof van Colmschate
08. Boerderij de Ganzeboom
09. Boerderij Fokking-Hagendoorn
10. Boerderij St. Jurriën en opgraving Snipperlingsdijk
11. Boerderij de Hakeboom
12. Het Koerhuis
13. De Yperenberg
14. Steenenbrugge
15. De Dorthse Sluis
16. De Swormertoren
17. Arkelstein

----- Mogelijke landweer

— — — Waarschijnlijke landweer

- | | |
|---|---------------------------------------|
|  | Uiterwaarden |
|  | Oud rivierduin |
|  | Dekzandlaagte met komklei |
|  | Hoge dekzandrug |
|  | Dekzandrug |
|  | Dekzandplateau |
|  | Dalvormige dekzandlaagte |
|  | Dalvormige dekzandlaagte met beekklei |
|  | Dekzandlaagte met veen |
|  | Archeologische bron |
|  | Historisch kaartmateriaal |
|  | Toponymische bron |
|  | Historische bronnen |



Afbeelding 18:
Overzichtstreconstructie van de vermoedelijke ligging van de Deventer stadslandweer.

